

Kanāda
Vaiśeṣikādarśanam

B
132
V2K3
1897
v.2

B.S.S. 10.

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT Ph. D.

NO. 50.

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितकिरणावलीटीकासंवलित-
प्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् ।
उदयनाचार्यकृतलक्षणावल्या च विभूषितम् ।

THE APHORISMS OF THE VAIŚESHIKA PHILOSOPHY BY KAṆÁDA,

WITH THE COMMENTARY OF PRAŚASTAPÁDA,
AND THE GLOSS OF UDAYANÁCHÁRYA;
ALSO LAKSHAṆÁVALÍ BY THE GLOSSER.

EDITED BY

PAṆḌIT VINDHYEŚVARÍ PRASÁDA DUBE,

LIBRARIAN OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus II.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS,
RAJ RAJESHWARI PRESS AND CHANDRAPRABHA PRESS Co. Ld.

1897.

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Oriental & Foreign Book-Sellers
P. B. 1165, Nai Sarak, DELHI-6.

B
132
V2K3
1897
V. 2

1139657

रण इति तत्पार्थिवकुसुमाद्यधिवासनिबन्धनम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् न तु स्वभावत इत्यवधेयम् । ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः न पाकेन पूर्वरूपनिवृत्तौ (१) रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकजरूपस्यैव गन्धसहचरिततया तत्रापि तदनुमानात् । अनुद्भवात्तु तदनुपलम्भः तत्र घ्राण इवेत्यभिप्रायः । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षिताविवेत्यनुवर्तते । यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन न संभवति । स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः । व्यक्तिसमुच्चयोपि न व्याप्त्याऽनुपलम्भबाधितत्वात् नाव्याप्त्याऽव्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेतत्तर्हि चित्रं रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्यैव प्रत्येकं च न क्षितिव्यवस्थाहेतुः (२) भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षिताविव । किं च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरानन्तजातिमद्रूपं क्षिताविव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेपि नावान्तरतारतम्यमस्ति पार्थिवद्रव्यसंयोगात्तु तथा प्रतिभासः । एवं तेजसोपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे (३) स्वाभाविकविशेषाभावः । ये पुनराहुः । शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं नास्ति कुतस्तदवान्तरतारतम्यमिति । एकैका एव हि शुक्लारुणादिरूपव्यक्तयो नित्या अपि अनित्याभिर्द्रव्यव्यक्तिभिर्व्यज्यन्ते । तारतम्यं त्वमूषामाश्रयमिश्रतया यथायथा हि धवले कृष्णद्रव्यानुप्रवेशस्तथा-

(१) पूर्वरूपपरावृत्तौ—पा० ३ पु० ॥
(२) क्षितिव्यवच्छेदहेतुः—पा० २ । ३ पु० ॥
(३) शुक्लभास्वरैकस्वभावात्र—पा ३ पु० ॥

तथा तारतम्यावभास इति तदयुक्तम् (१)। तेषामाश्रयस्थितावपि पावकसंयोगात् पूर्वरूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च न स्यात् । अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं च नोपपद्यते। अस्तु तर्हि शुक्लत्वादिकं सामान्य(२)मेवेति चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिसंकरप्रसङ्गात्। रसः षड्विधो मधुरादिरिति। अस्यापि व्याप्तिर्मख्यादिषु गन्धवत्पाकजरूपेणानुमानात्। अत्राप्यवान्तरानेकसामान्यविशेषवान् रसः पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्तमधुर एव हि रसः स्वभावतः । अवान्तरभेदास्तु नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूपवती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति लक्षणार्थः । स्यादेतत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेपि त्रयाणामनेकविधरूपवती पृथवी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्लभास्वररूपवत्तेजस्तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमाश्रित्य द्रव्यभेदः स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति । चितावेवेत्यनुवर्तते न द्रव्यान्तरे पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये कालभेदेन वर्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्था- (३) हेतुरिति भावः । स्पर्शो ऽस्याः पाकजो विलक्षण इत्याह । स्पर्श इति । यद्यपि नभस्वतो ऽनुष्णाशीतस्पर्श उक्तस्तथापि न पाकजः पाकजस्पर्शवती पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलादावतिव्याप्तिः स्यात्। पाकजवती-

(१) यत्तदसत्—पा० ३ पु० ॥

(२) शुक्लादिकं द्रव्यवृत्ति सामान्य—पा० १ पु० ॥

(३) द्रव्यभेदव्यवस्था—पा० २ पु० ॥

त्युच्यमाने तैजसा पाकजद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्शवती । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि स्फुटत्वान्नोक्तम् स्पर्शस्य तु तथात्वे विप्रत्तिपत्तिः न हि गन्धादिवद्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । पार्थिवगुणत्वमात्रेण तत्परिकल्पने परिमाणादिष्वपि तथाकल्पनाप्रसङ्गात् तदेतद्विप्रतिपत्तिबीजमपनिनीषन्नेवोक्तवान् पाकजः स्पर्श इति । यदि हि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवदविशिष्टः स्यात् । तथा चाशीविषवृश्चिककीटादिदंशेषु शूकशिम्बिवृश्चिकपत्त्रिकादिषु (१) संस्पृष्टेषु दृष्टो दुःखविशेषो नोपपद्येत । मणिमूलादिविशेषेषु स्पृष्टेषु तदुपशमो न स्यात् । गवादिचाण्डालादिस्पर्शविधिनिषेधौ च न स्याताम् । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते (२) । दर्शनस्पर्शनघ्राणास्वादनभेदेन मातङ्गमदिरादिषु प्रायश्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्पार्थिवस्पर्शोऽपि पाकजः पार्थिवविशेषगुणत्वाद् गन्धवदित्यवधेयम् (३) । ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्त्येव औष्ण्यशैत्ये विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भबाधितत्वात् । शैत्यमेव हि तेजःस्पर्शेनाभिभूतमौष्ण्यं चोदकस्पर्शेनाभिभूतमनुष्णाशीतत्वेनानुभूयत इति तान् प्रत्याह । अनुष्णाशीतत्वे सतीति । बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं खल्वभिभवः । तथा चाभिभावकमन्यतरद्वश्यमुपलभ्येत न चैवं प्रकृते किन्तु शैत्योष्णत्वानुपलम्भेपि

---

(१) शूकशिम्बिः कपिकच्छुः । वृश्चिकपत्त्रिका वृश्चिकाली ॥
(२) द्रव्यमात्रेत्यैतावुपपद्येते—पा० २ पु० ॥
(३) इत्यवधातव्यम्—पा० ३ पु० ॥

सा च द्विविधा । नित्या चानित्या च । परमाणुलक्षणा नित्या । कार्यलक्षणा त्वनित्या । सा

———

तद्विलक्षणः स्पर्श उपलभ्यत एव । तथाविधे तमसि शुष्कपार्थिवस्येति (१) भावः ॥

सेयं(२) पृथिवी यद्यनित्यैव स्यात्तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्यापि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयं च कार्यमापद्येत । अथ नित्यैव निःप्रमाणिका तर्हि स्यात् । कार्यं च गन्धवदपि द्रव्यान्तरमापद्येतेत्यत आह । सा च (३) द्विविधा । नित्या चानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चयार्थौ नियमनिराकरणपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रायः । का पुनर्नित्या महती हि मही महत्त्वादेव कार्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणा तु नोपलभ्यत एवेत्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं स्वभावः । कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता नेह प्रमाणान्तरमादर्शितं तथाहि स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्याल्पतरतमादिभावाद्य-

---

(१) तथाविधेप्यन्धे तमसि शुष्कपार्थिवद्रव्यत्वस्येति—पा० ३ पु० ॥

(२) नित्यानित्यभेदकथनस्यार्थान्तरत्वमपाकरोति । सेयमिति । अवयवानवस्थेति । यद्यप्यनवस्थामात्रं बीजाङ्कुरसाधारण्येन न दूषणं तथापि सर्वकार्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्थाविरह एवानवस्थेत्येके । द्व्यणुकावयवस्यानेकद्रव्यारब्धत्वे महत्त्वं स्यादित्यर्थ इत्यन्ये । एकस्येति । सर्गादौ सर्वानित्यद्रव्यनिवृत्तौ द्व्यणुकनिराश्रयतापत्तिरित्यर्थः । निःप्रमाणिकेति । नित्यपृथिव्या अनुपलम्भात् पृथिवीत्वस्य अनित्यपृथिवीवृत्तित्वेनैवोपलम्भादित्यर्थः । कि० प्र० प० ॥

(३) तु—पा० ३ पु० ॥

तो नात्मीयस्त्वं परमाणुमाचक्ष्महे। एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरेव। अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण (१) मेरुसर्षपादीनां परिमाणभेदानुपपत्तेः। न च कारणसंख्याया अविशेषेपि परिमाणप्रचयविशेषाद्विशेष इति युक्तम्। तयोरपि संख्याविशेषाभावे ऽनुपपत्तेः। नापि प्रलयावधिः कस्यचिद्न्यस्य निरवयवत्वेन प्रलयानुपपत्तेः। द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशाभावात्। नापि विभागावधिः। तस्य विभज्यमानाश्रयतया तदभावे ऽनुपपत्तेः। न चैकाश्रय एव विभाग इति युक्तम्। किञ्चिद्धि कुतश्चिद्विभज्यते न तु तदेव तस्मात्। तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग इति विज्ञायते। तर्कितमेतन्न तु प्रमितमिति (२) चेत्। अत्र कश्चिदाह। किमत्र प्रमाणगवेषणया त्रसरेणोः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात्। तस्य चावयवकल्पनायां प्रमाणाभावेन निरवयवत्वादिति (३) तदसत्। तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वा(४)च्चेति। यदि हि द्रव्यस्य चाक्षुषता महत्त्वमन्तरेण

---

(१) अनन्तेति। नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेपि कश्चित्तादृग्बहुतरावयवारब्धः कश्चित्तादृक्तदवयवापेक्षयाल्पावयवारब्ध इत्यवान्तरसंख्याभेदादेव परिमाणभेदः स्यात्। अत्राहुः सर्षपो यदि साक्षात्परम्परासाधारणमेर्वारम्भकान्यूनावयवारब्धः स्यादेतावत्पारिमाणाधिकपरिमाणः स्यात्। न ह्यवयवानां निविडत्वे प्येतावानपकर्षः सम्भवति। यद्वा मेरुपदं स्थूलपरं सर्षपपदं च द्व्यणुकपरं तेन यदि द्व्यणुकं सावयवारब्धं स्यान्महत् स्यादिति महत्त्वापत्तिरेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः। यद्वा द्व्यणुकत्रसरेण्वोः सावयवावयवारब्धत्वेन तुल्यपरिमाणापादने तात्पर्यम्। कि० प्र० व०॥

(२) न त्वनुमितमिति मूले, न प्रमाणमिति च टिप्पण्याम्—पा० ३ पु०॥

(३) प्रमाणाभावान्निरवयवत्वमिति—पा० ३ पु०॥

(४) अनेकद्रव्यत्वात्—पा० ३ पु०॥

स्यात् । दूरदूरतरादौ न महत्परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् । यदि च सानेकद्रव्यवत्तां नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत । तदव्यावृत्तौ तस्यापि व्यावृत्तिस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षो नानुविदध्यात् । तस्माद्विवादाध्यासित-त्रसरेणुर्महाननेकद्रव्यवांश्च । अस्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदिति । अपर आह । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति । तदप्यसत् । परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् (१) । यदि नासौ परमाणुः सन्तु तर्हि तदवयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः । न हि तेपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । तथा च तेषां च कार्यत्वे प्रमाणानवक्लृप्तौ तदवयवाननुमानात् । यद्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च तेषां महत्परिमाणारम्भे न कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः । तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्वं समञ्जसम् । न । उक्तोत्तरत्वात् । अवश्यं हि त्रसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यैर्भवितव्यं तस्य महत्त्वात् कार्यमहत्त्वं प्रति चावयवगतस्यानेकद्रव्यत्वस्यापि कारणत्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः । तस्मात् त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महद्द्रव्यारम्भकत्वात् तन्तुवत् । बहवश्च(२) ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भकत्वात् तुल्यपरिमाणप्रचयतन्त्वपेक्षयाधि-

(१) परस्परेति । परमाणुसिद्धौ महत्त्वविरुद्धाणुपरिमाणसिद्धिः । तत्सिद्धौ परमाणुसिद्धिरित्यर्थः। न च महत्त्वापकर्ष इत्थं व्यपदिश्यते तस्य त्रुटावेव विश्रामात् । कि० प्र० व० ॥

(२) बहवश्चेति । परिमाणारम्भकबहुत्ववन्तः परिमाणप्रचयाजन्यमहत्त्वपरिमाणाश्रयद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

च स्थैर्याद्यवयवसन्निवेशविशिष्टाऽपरजातिबहुत्वोपेता शयनासनाद्यनेकोपकारकरी च ॥

कसंख्यतन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते सावयवत्वाद् घटवत् । विपक्षे बाधकमुक्तम् । तदवयवानां त्ववयवकल्पनानवकाशः प्रमाणाभावाद् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भकत्वमूर्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावात् । अनवस्थाप्रसङ्गस्य च प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः । तस्माद्यत्कार्यद्रव्यं तत्सावयवमिति समनियमसिद्धौ कार्यद्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्यद्रव्यत्वं व्यावर्तते तं निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्याम इत्यभिप्रायवानाह । कार्यलक्षणा त्विति । तुशब्दः परमाणोर्व्यवच्छिनत्ति किमत्र प्रमाणमत आह । सा चेति । येयमुक्तरूपा दृश्यते सा च प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । स्थैर्यं स्थिरता चिरकाला(१)वस्थायित्वमिति यावत् । आदिग्रहणाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वं च । अवयवसन्निवेशास्तत्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टा । न ह्येतद् (२) द्रव्यान्तरे संभवति । जलादीनां यत्किञ्चित्स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्योपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् । न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभ्नाति । पूर्वव्यूहं वा विरुणद्धि

---

(१) चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि निविडसंयोगविशेषवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमभिप्रेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाभाविकगुरुत्वाश्रयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वम् । व्यूहविरोधित्वं च स्वाभाविकगुरुत्ववत्पतनप्रतिबन्धकत्वम् । कि० प्र० व० ॥

(२) न चैतत्—पा० ३ पु० ॥

त्रिविधं चास्याः कार्यं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-

न च पार्थिवद्रव्यवद् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अत एवापरजातिबहुत्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनं साध्यत इत्यत आह । शयनेति । शयनं शय्या आसनमवस्थितिः । आदिग्रहणाद् भ्रमणकृषिकर्मादि (१) चकारादभिघाताद्यनेकापकारकरी चेति ॥

तदिदं पारार्थ्यमस्याः (२) किं विषयतयैव नेत्युच्यते । किन्तु त्रैविध्येनेत्याह । त्रिविधं चेति । शरीरमिन्द्रियं विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन न शरीरत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा जातिरस्ति । प्रथमद्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः तृतीयेपि निःसामान्ययोरपि सामान्याभावयोर्विषयत्वात् । तस्माद्यदवच्छिन्ने (३) आत्मनि भोगस्तदन्त्यावयवि शरीरम् । शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियं (४) साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषय इति । ल-

---

(१) गृहकरणकृषिकर्मादि—पा० ३ पु० ॥

(२) परार्थत्वमस्याः—पा० १ पु० ॥

(३) यदवच्छिन्न इति । पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्यनुभवबलादात्मभिन्नेपि सुखस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावः सम्बन्ध इत्यर्थः । न च मृतशरीरादावव्याप्तिः । आत्मविशेषगुणकारणमनःसंयोगवदन्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तत्रापि मनुष्यत्वादिजातिसत्त्वात् । कि० प्र० व० ॥

(४) शरीरसंयुक्तमिति । यद्यप्येतद्दिक्कालप्राणाद्यतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वज्ञानाजनकत्वान्न तत्राव्याप्तिः । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चाग्ने वायोर्विषयत्वाभिधाने विरोधः

कम्। तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च। तत्रायोनिजमनपेक्ष्यशुक्रशोणितं देवर्षीणां शरी-

---

क्षणरूपोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञा इति। चस्त्वर्थो वाय्वादिभ्यो भिनत्ति। वायोर्हि चतुर्विधं कार्यं नभःप्रभृतीनां चैकविधमेवेति। अनेकावान्तरप्रकारवच्छरीरारम्भिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तरमित्यभिप्रायवाँस्तद्भेदं दर्शयति। शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति। ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामह इत्यत आह। तत्रेति। देवानामृषीणामपि (१) श्रूयते हि ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति। ननु कारणमतिपत्य (२) यदि कार्यं भवेत् कार्यमेव न स्यात् स्याच्च मृदादिव्यतिरेकेणापि घटादिरिति। न। शरीरत्वस्योष्मजकृमिमशकादिभिर्व्यभिचारात्। संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः त्रिदशाः खल्वेतेऽनेकमन्वन्तरायुषोऽनिमिषचक्षुषो नभश्चारिणः कामगास्त्रिनयनचतुर्भुजादयः। अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषः परिभ्रमच्चक्षुषो भूचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः किञ्चित् संस्थानसाम्येपि (३) गोगवयादिवज्जातिभेदोपपत्तेः। न

साक्षात्क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात्। वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात्तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वोपचाराद्वा। शरीरादेश्च विषयत्वेप्यज्ञायमानस्यापि भोगसाधनत्वात् पृथगुपादानं नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य येन रूपेण पारार्थ्यं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः। कि० प्र० व०॥

(१) देवानामृषीणामिति—पा० १ पु०। देवानामृषीणां चेति ३ पु०॥

(२) कारणं परित्यज्य—पा० १। २ पु०॥ कारणमिति। शरीरं प्रति शुक्रशोणितसन्निपातस्य कारणत्वात्तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः। कि० प्र० व०॥

(३) किञ्चिदवयवसंस्थान—पा० २ पु०॥

रं धर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्यो जायते । क्षुद्रजन्तूनां यातनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणु-

———

च (१) संस्थानमपि योनिजत्वे नियामकं गोगजोरगादीनां(२) तदभावेपि योनिजत्वात् । तस्मात्सर्वेषां स्वकर्मनिबन्धनो भोगः तच्च तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र (३) येन कर्मणा गर्भवासादिदुःखमपि भोजयितव्यमस्ति तेन योनिजमुत्पाद्यते तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेतदाह । धर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्य इति । अणुभ्य इति मूलकारणनिर्देशोयं न त्वणुभिरेवाहत्य शरीरमारभ्यते तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां यातनाशरीराणि यातना नरकपीडा तस्यै शरीराणीति (४) नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीराणीति संस्थानिसंस्थानभेदविवक्षया भोक्तृभोगायतनभेदविवक्षया वा षष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टो ऽधर्मस्तत्सहितेभ्यः । न हि योनिजं शरीरमाकल्पमयःकुम्भीपाकक्रकचदारणादिदुःखसहनक्षमं नापि नरकयातनासु योनिस्पर्शसुखमानुषङ्गिकमपि श्रूयते ।

---

(१) न वा संस्थानविशेषे योनिः कारणमपि तु कर्मविशेष एवेत्याह । न चेति । कि० प्र० व० ॥

(२) मनुष्यगोगजभुजगादीनां—पा० २ । ३ पु० ॥

(३) क्व तर्हि शरीरे योनिः कारणमित्यत आह । तत्रेति । अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम् । योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं मनुष्यदेहपरं वा चैत्रस्तदीययोनिजशरीरान्यपार्थिवशरीरवान् शरीरित्वान्मैत्रवदित्यनुमानमप्याहुः । कि० प्र० व० ॥

(४) यातनाशरीराणीत्यत्र—इत्यधिकं ३ पु० ॥

श्यो जायन्ते । शुक्रशोणितसन्निपातजं योनिजं तत्तु द्विविधं जरायुजमण्डजं च । मानुषपशुस्-

न च नरका एव न सन्ति (१) । स्वर्गेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गादिति । इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते द्विविधत्वं (२) नोपपद्यते इत्यत आह । शुक्रेति । सन्निपातः परस्परमेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदा आरण्या मृगाः । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सरीसृपा परितः प्रसर्पणशीलाः सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातुमुचिताः तथाप्यतिमन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षया सुखदुःखभोक्त्रधिष्ठानत्व(३)ममीषामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारकतया तदधीनतया च विषयतां विवक्षन् तेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्यास्यन्ते । कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग् व्याख्यायते । यथा अयथार्थत्वेन विपर्ययत्वे सति स्वप्नसंशयज्ञाने लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथग्भूतमप्यन्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्यापि यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायां कयाचिद्विवक्षया सदपि किञ्चिद्रूपमनभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरसगन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रिययोः द्व्यणुकादिप्रक्रममुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्याचार्यशैलीयम् । कथं पुनरेतत्

(१) नरकाण्येव न सन्ति—पा० १ पु० ॥

(२) कारणत्वमात्रमुच्यते तदद्वैविध्यं—पा० ३ पु० ॥

(३) भोगाधिष्ठानत्व—पा० ३ पु० ॥

इत्थं वृक्षादयः प्रतिनियतभोक्त्रधिष्ठिताः (१) जीवनमरणस्वप्नजागरणरोगभेषजप्रयोगबीजसजातीयानुबन्धा (२)नुकूलोपगमप्रतिकूलापगमादिभ्यः प्रसिद्धशरीरवत्। न चैते संदिग्धासिद्धाः आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् सोपि मूले निषिक्तानामपां दोहदस्य च पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात्। तदपि वृद्धिभग्नक्षतसंरोहणाभ्यामिति। अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्वमिदमालूनं विशीर्णमापद्येतेति संक्षेपः। आगमश्चा(३)त्रार्थे बहुतरो ऽनुसन्धेय(४) इति। कथं पुनर्मानुषादिशरीरं पार्थिवं गन्धक्लेद(५)पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमि-

(१) प्रतिनियतेति। भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः। आत्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगो जीवनम्। ज्ञानजनकमनःसंयोगाजनकस्पन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो मरणम्। स्वप्नवहनाडीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः। तदसंयुक्तमनःसंयोगजन्यज्ञानं जागरणम्। रोगो धातुवैषम्यम्। चिकित्सा भेषजप्रयोगः। कि० प्र० व०। रोगचिकित्सा—इति प्रकाशसम्मतः पाठः॥

(२) सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः स च ज्ञानरूपतया यद्यपि न शरीरधर्मस्तथापि तेन तद्व्यञ्जकचेष्टोपलक्ष्यते। कि० प्र० व०॥

(३) ननु वृद्ध्यादेर्गिरिपाषाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत आह। आगमश्चेति॥

नर्मदातीरसंजाताः सरलार्जुनपादपाः।
नर्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति परमां गतिम्॥
श्मशाने जायते वृक्षः काक*गृध्रोपसेवितः॥

इत्याद्यागम इत्यर्थः। न च तस्याधिकानिष्टपरत्वं बाधकं विना मुख्यान्यपरत्वाभावादिति भावः। कि० प्र० व०॥

(४) बहुतरः प्रतिसन्धेय इति—पा० ३ पु०॥

(५) क्लेदः क्षरणम्। पाक औष्ण्यम्। व्यूहः क्रिया। अवकाशो मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धः। कि० प्र० व०॥

* कङ्कगृध्रोपसेवित इति वा पाठः॥

ति हि प्रसिद्धिः। सत्यं सा पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायितया। अथ तथैव किं न स्यात्। इत्थम्। द्व्यणुकादिप्रक्रमेण तावद्द्रव्यमारम्भ इति वक्ष्यते। तत्र यदि विजातीयपरमाणुभ्यामेकमारभ्येत अगन्धमरसमित्याद्यापद्येत। एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात्। आरम्भकत्वे वा सततोत्पत्तिप्रसङ्गादपेक्षणीयाभावात्। अथानेकस्यापि कुत एतन्न प्रसज्यते। समवायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात्। न ह्यनपेक्षितसमवायिकारणमसमवायिकारणमारभत इति चेत्। तदेतदेकत्रापि तुल्यम्। न च तन्त्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामेवारम्भकत्वदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पयितुं युक्तम्। कारणानां सजातीयतया तत्र तथोपपत्तेः। विजातीयानामारम्भकत्वे त्वन्यथापि भविष्यति। विपक्षे बाधकाभावात्। तेनोष्णं जलं सुरभिः समीरण इत्याद्युपपद्यते। न। एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसंकरप्रसङ्गात्। तथाहि। गन्धवत्त्वादेव तद्द्व्यणुकं पृथिवीजातीयं सांसिद्धिकद्रवत्वाच्छीतत्वाच्च जलं स्यात्। एवं शुक्लभास्वररूपवत्त्वादुष्णत्वात्तेजः स्यात्। अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाद्वायुः स्यात्। तदयं प्रमाणार्थः। गन्धवन्ति द्व्यणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते कार्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकवत्। विवादाध्यासिताः परमाणवो गन्धवन्त्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वात्। ये पुनर्निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धवन्तः। यथा निर्गन्धजलाद्यारम्भकाः परमाणवः। न च न ते गन्धवन्तः तस्माद्गन्धवन्त्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते। न च दृष्टान्तासिद्धिरनियमारम्भे सजातीयाभ्या-

गाणां जरायुजं पक्षिसरीसृपाणामण्डजम् । इ-
न्द्रियं गन्धव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः

मप्यारम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्या-
नलादेर्नीरूपस्य च पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एवं सांसिद्धिक-
द्रवत्ववन्ति द्व्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते(१) ।
कार्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् आप्यपरमाणुद्वयार-
ब्धद्व्यणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते
शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते ते न शीताः । यथा अशी-
ततेजोद्व्यणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूहनीयम् । तस्मात् सजा-
तीयानामेवारम्भकत्वं न विजातीयानामिति स्थितम् । तथा-
पि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थम् । क्लेदादीनां परा-
वृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् (२) । गन्धस्य च यावद्द्रव्य-
भावित्वाद् घटवत् । यथाहि घटादौ पार्थिवे क्लेदशोषदशाया-
मपि (३) गन्धोनुवर्तते । शैत्यादयस्तु कुसुमादिवासितजलादि-
गन्धवन्निवर्तन्ते तथा शरीरेपीति । तद्वत्पार्थिवत्वमवधार्यत
इति । इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत्पा-
र्थिवं घ्राणमिति व्यवहर्तव्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धस्य व्य-

---

(१) परमाणुभिरारभ्यन्ते—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रत्यभिज्ञानादिति मूलम् । न च भुक्ते परिमाणान्यत्वादन्यदेव तच्छरी-रमिति तत्रापि प्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । जात्यभेदावगाहमानेनापि तदुपपत्तेः । कि० प्र० व्या० भ० ॥

(३) क्लेदशोषदशयोरपि—पा० ३ पु० ॥

ञ्जकत्वादित्यर्थः(१)। गन्धोपलब्ध्या (२) तावत्करणमात्रं सिद्धम्। क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात्। तच्च प्राप्यकारि जनकत्वे सति तद्ग्राह्यावजनकत्वात्। द्रव्यं च संयोगाश्रयत्वात् पार्थिवं च गन्धवत्त्वात् गन्धवत्त्वं च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धस्य व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकतैलवत्। सर्वप्राणिनामिति। प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यं निवारयति। यदि गन्धाभिव्यक्तौ शक्तिरस्ति (३) पृथिव्याः किं न सर्वैव पृथि-

(१) गन्धस्य व्यञ्जकं यदित्यर्थः—पा० ३ पु० ॥

(२) पार्थिवे घ्राणे मानमाह। गन्धोपलब्ध्येत्यादि। गन्धोपलब्धिः * रसाद्युपलब्धिजनकशरीरसंयोगिकरणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपप्रत्यक्षवत्। न च दृष्टान्तासिद्धिः अन्धकारस्थं गोलकं † घटसाक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटसाक्षात्कारकारणसंयोगाधिकरणं ‡ रूपवत्त्वे सति घटसाक्षात्कारकारणत्वाद् घटवदिति संयोगिसंयोगिव्यावृत्तकरणसिद्धेः। तत्पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् चम्पकाद्यधिवासाद्यधिकरणविततद्रव्यवत् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुक्कुटोद्गारो न दृष्टान्तः तस्य साक्षात्कारविषयत्वेन रूपादिव्यञ्जकत्वात्। अत एव नवशरावगन्धव्यञ्जकजले न व्यभिचारः तेन स्वीयरसस्याप्यभिव्यक्तेः। यद्वा गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वादिति हेतुः जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्यजात्यन्तरेण। कि० प्र० व० ॥

(३) गन्धाभिव्यक्तिसामर्थ्यमस्ति—पा० ३ पु० ॥

* गन्धोपलब्धिरिति। लौकिकगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः। साध्ये आदिपदं स्पर्शाव्यञ्जकत्वगर्भसाध्यान्तरसूचनायान्यथा व्यर्थविशेषणतापत्तेः। रूपाव्यञ्जकत्वगर्भं च न साध्यं तैलदृष्टान्तानुपपत्तेः। परकीयत्वविशेषणे च गौरवात् कि० प्र० व्या० भ० ॥

† मानुषेति च गोलकविशेषणमतो न मार्जारनयनास्थिततेजसार्थान्तरम्। कि० प्र० व्या० भ० ॥

‡ घटेति। घटसाक्षात्कारकारणं घटसंयोगस्तदधिकरणं यत्तेजस्तद्वृत्तिर्यो घटसाक्षात्कारकारणं संयोगस्तदधिकरणमित्यर्थः। कि० प्र० व्या० भ० ॥

पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणम्। विषयस्तु द्व्यणुकादि-प्रक्रमेणारब्धस्त्रिविधः । मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः। तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टिकादयो मृद्विकाराः। पाषाणा उपलमणिवज्रादयः। स्थावराः वृक्षतृणौषधिगुल्मलतावतानवनस्पतय इति॥

व्येवमित्यत आह। जलाद्यनभिभूतैरिति। अत एव श्लेषाद्यभिभवे सति गन्धो न गृह्यत इति भावः। घ्राणमिति। लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। तृतीयं च पृथिवीकार्यमाह। विषयस्त्विति। यद्यपि शरीरमपि विषयः तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम्। वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते। द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति। द्व्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य तथोक्तस्तेनारब्धो निष्पादितः। मृत्त्वं मृत्तिकात्वम्। पाषाणत्वं प्रस्तरत्वम्। स्थावरत्वं उद्भित्त्वं सामान्यविशेषाः। तत् मृत्तिकात्वं केषु वर्तत इत्यत आह। तत्रेति। मृद्विकारा मृत्तिकारूपा विकाराः (१)। के पाषाणा इत्यत आह। उपलेति। उपलाः ग्रावाणः। मणयो माणिक्यादयः। वज्रं हीरकम्। आदिग्रहणाद्गैरिकादयः। स्थावरा इति। वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः। तृणान्युलपादीनि। ओषधयः फलपाकान्ताः यवादयः (२)। गुल्मा राटाः।

---

(१) मृत्तिकाकारा विकारा मृद्विकाराः—पा० ३ पु० ॥

(२) कदल्यादयश्चेत्यधिकं २ पु० ॥

लताः कुष्माण्डीप्रभृतयः (१) । अवतानाः केतक्यादयः । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिनः । अत्र च शरीरग्रहणेनैव तदवयवा मांसास्थ्यादयस्तद्विकाराश्च चीरघृतादयः संगृहीताः । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः विषयग्रहणेनैव द्व्यणुकादयः । पाषाणग्रहणेनैव हरितालादयः । स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः । वृक्षग्रहणेनैव काष्ठादयः । तृणग्रहणेनैव तालादयः । ओषधिग्रहणेनैव तद्विकारास्तन्दुलतैलादय इति । ननु कोयं द्व्यणुकादिप्रक्रमो द्व्यणुक एव मानाभावात् (२) । त्रसरेणवस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धाः । ते च चाक्षुषद्रव्यत्वा(३)देव महान्तो द्रव्यस्य (४) चाक्षुषतां प्रति रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणत्वात् । अन्यथा दूरदूरतरादौ तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च ते सावयवाः कार्याश्च । अन्यथावयवगतसंख्याद्यनुपपत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः (५) । नित्यत्वे प्रकृष्टकाष्ठाप्राप्तात्मभावस्य महत्त्वविरोधात् । न च त्रसरेण्ववयवा अपि सावयवास्तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नहि त्रसरेणुवत् तेपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसंगात् । यद्यपि च तेपि महत्त्वव्यावृत्तेरणुपरिमाणाः निरवयवत्वाच्च प्रचय(६)वञ्चितास्तथापि बहुत्वान्महान्ति कार्यद्रव्याण्या(७)रप्स्य-

(१) कुश्माण्डीप्रभृतयः—पा० ३ पु० ॥
(२) प्रमाणाभावात्—पा० ३ पु० ॥
(३) चाक्षुषद्रव्यतया—पा० ३ पु० ॥
(४) रूपवद्द्रव्यस्य—पा० ३ पु० ॥
(५) अवयविमहत्त्वानुपपत्तेः—पा० ३ पु० ॥
(६) प्रशिथिलप्रचय—पा० ३ पु० ॥
(७) बहुत्वसंख्यास्तीति महत्कार्यद्रव्याणि—पा० ३ पु० ॥

न्ते तथा च परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति तत्कुतो द्व्यणुकम् । उच्यते । महतः कार्यद्रव्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् द्व्यणुकसिद्धिः । अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योपेतैर्महद्द्रव्यारम्भे गोघटादेरपि तैरेवारम्भादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिकार्योपलम्भविरोधात् (१) । तथा च (२) त्र्यणुकवदनुपलक्षितरेखोपरेखादिर्घटादिरपि स्यात् । तथा च संस्थानभेदानुपलम्भे तदभिव्यङ्ग्यं घटत्वादिकमपि नोपलभ्येत । न चारभ्याप्यारभन्त इति तदुपलम्भोपपत्तिर्मूर्तानां समानदेशत्वानुपपत्तिः । न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वेऽप्यविरोध इत्यपि नास्ति । न्यूनदेशतया हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशस्य स्थितिं माविरौत्सीत् । स्वदेशेतु विरुन्ध्यादेव । तत्राप्यविरोधे मूर्तत्वं जह्यात् । अवयवरूपादिवत् संयोगिन्यपि वा देशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वाविरोधः स्यात् । न चोदञ्चनावच्छिन्ने (३) देशे घटादिः संयोगेन वर्तते । कथं तर्हि चरमादितन्त्वपकर्षणे अल्पतरतमादिपटोपलम्भ इति चेत् प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थितसंयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्त्वपकर्षणे त्वयाप्येषै-

---

(१) आन्तरालिकेति । घटे नष्टे कपालशर्कराचूर्णादिकार्यं नोपलभ्येतेत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) तथाहि—पा० ३ पु० ॥

(३) न चोदञ्चनादिच्छिन्ने—पा० ३ पु० ॥ उदञ्चनं शरावः* । कि० प्र० व० ॥

---

* यद्यपि घटशरावोदञ्चनादिभेदेनेति चतुर्थटीकादर्शनादुदञ्चनशरावयोर्भेदस्तथापि शरावपदेनात्र शराव उक्तः । टीकायामपि सामान्यविशेषभेदेनैव पौनरुक्त्यम् । यद्वोदञ्चनं शराव एव टीकायां तूदञ्चनपदेन ऊर्द्धमञ्चनमस्येति व्युत्पत्त्या ऊर्ध्वगमनशीलं वस्त्वन्तरमेवोक्तम् । कि० प्र० व्या० म० ॥

व रीतिरनुमन्तव्या । अन्यथा (१) द्वितन्तुकादिपटपर्यन्तसमस्तकार्यविनाशे खण्डपटानुत्पत्तौ च तन्त्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत । नन्वेषविचारो द्व्यणुकेष्वपि समानस्तैरपि हि यदि बहुभिः कार्यद्रव्यमारभ्यते घटादयोऽप्यारभ्येरन् तथा चान्तरालिककार्यपरम्परानुपपत्तौ तदनुपलम्भप्रसंगः । अथ तैस्त्रसरेणुरेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति तुल्यम् । ज्ञातव्यो ऽयं पक्षो विशेषो वा वक्तव्यः । उच्यते । यथा ह्यवयवावयविप्रसंगः परमाणुषु विश्राम्यति । तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत् । न च त्रित्वमपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः संभवात् । तत्रैकमनारम्भकमवयवसंयोगानुपपत्तावसमवायिकारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे वावयविनो ऽवयवापेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चावयविनो ऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्वप्रसङ्गादिति । तथा च द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादिरयमारम्भः । तच्च द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न स्यात् । तथात्वे तस्य कारणाभावात् । तदपि च द्व्यणुकं यदि नारभेत । यदि हि द्वित्वसंख्यायुक्तमेवारभेत उभयथापि तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्यमारभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगिनैवेति नियमः । न च द्व्यणुकवत्परमाणवोपि बहुत्वसंख्यामाश्रित्य महत्कार्यमारप्स्यन्त इति युक्तम् । अनियमारम्भस्य (२) निषिद्धत्वात् । कारणकारणस्य

(१) तथाहि—पा० २ पु० ॥

(२) अनियमारम्भस्येति । त्रसरेणोः कस्यचित्त्र्यणुकेन कस्यचिच्च परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वणुपरिमाणाश्रयत्वेन कारणानुग-

अप्त्वाभिसम्बन्धादापः । रूपरसस्पर्शद्रवत्व-

च कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् । नहि तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणं चांशव इति । तस्माद् (१) विवादाध्यासितास्त्रसरेणवो न निरवयवद्रव्यारब्धाः सावयवद्रव्यारब्धा इति वा महत्त्वे सति कार्यत्वात् उभयवादिसिद्धद्वयणुकारब्धत्रसरेणुवत् घटवद्वेति । एवं तर्हि द्व्यणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं सावयवद्रव्यारब्धं वा कार्यद्रव्यत्वात् त्रसरेणुवद् घटवद्वेति स्यात् न स्यादनवस्थाप्रतिहतत्वादिति द्व्यणुकादिप्रक्रमसिद्धिः पर्यवसिता पृथिवीति ॥

अथेदानीमपो निरूपयति । अप्त्वाभिसम्बन्धादिति । अप्त्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धादित्यादि (२) पूर्ववद्व्याख्येयम् । तासां द्रव्यत्वसिद्धये गुणानाह रूपरसेत्यादि ।

मः स्यादित्यत आह । कारणकारणस्येति । त्र्यणुककारणद्व्यणुककारणस्य परमाणोः स्वकार्यद्व्यणुकस्य यत्कार्यजातीयं त्रसरेणुजातीयं तदारम्भकत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा । आरम्भारम्भकवादनिषेधाभिप्रायक एवायं ग्रन्थः । कि० प्र० व० ॥

(१) तस्मादिति । ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महावयवारभ्यत्वमुपाधिः । तथा त्रसरेणुर्नित्यद्रव्यारभ्यः द्रव्यारभ्यत्वे सति महदनारभ्यत्वात् । परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति तावन्महत्त्वात्मकं कार्यं तत् प्रति कारणत्वं कार्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं न च महत्त्वविशेष एव तत्त्वेन जनकत्वं त्रसरेणौ व्यभिचारादित्यकारणककार्योत्पत्त्या विपक्षबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वे नोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् द्व्यणुकारब्धत्रसरेणावेव साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा । त्रसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्यत्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद् घटवत् न च प्रत्यक्षसमवेतत्वमुपाधिः अप्रत्यक्षव्यक्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । कि० प्र० व० ॥

(२) तेनाभिमतसम्बन्धादित्यादि—पा० १ पु० ॥

स्नेहसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप - रत्वगुरुत्वसंस्कारवत्यश्च । एते च पूर्ववत् सिद्धाः । शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः । स्नेहोम्भस्रे-

---

तत्र प्रमाणं सूचयति । एते चेति । पूर्ववदिति यथा पृथिव्यां सूत्रकारवचनाद् गन्धादयः सिद्धास्तथा अप्सु रूपादयः सिद्धा इत्यर्थः । तथा च सूत्रं रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्चेति । यथा च चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां तथा अप्स्वपि । यथा पतनोपदेशाद्गुरुत्वं पृथिव्यां तथा तोयेपि यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां संस्कारस्तथा पायःस्वपीति । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे सिद्धे पृथिव्यादिभ्यो व्यवच्छेदहेतोरप्त्वस्य व्यवस्थाहेतून् गुणविशेषानाह । शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशो ऽग्निसंयोगेनाप्यपरावर्तमानमभास्वरशुक्लमेव रूपमप्सु न हि पार्थिवपटस्फटिकादौ वर्तमानं शुक्लमपि रूपमग्निसंयोगान्न परावर्तते अपरावृत्तमपि (१) वा तेजसि (२) भास्वरं तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्त्वव्यवस्थाहेतुः एष च विशेषः (३) पृथिवीरूपस्य पाकजत्वप्रदर्शनेन तेजोरूपस्य भास्वरत्वख्यापनेन सूचितः । उक्तयुक्तैरेव जलादिरूपस्यापाकजत्वं पार्थिवा एव हि संसृष्टभागा(४)स्तत्र क्वाथेन पच्यन्ते । एतेन रसोपि व्याख्यातः । नहि पार्थिवे क्षीरशर्करादौ वर्तमा-

---

(१) अपरावर्तमानमपि—पा० २ पु० ॥

(२) तेजसो—पा० २ पु० ॥

(३) एष एव—पा० २ पु० ॥

(४) द्रव्यभागा—पा० २ पु० ॥

व । सांसिद्धिकं द्रवत्वं च । तासु पूर्ववद् द्विवि-

नमपि माधुर्यं पाकेन व्यावर्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानमपि माधुर्यमेव ईषत्स्वाभावं तु तत्तदपि तथैव । यत्पुनरम्बुधिसिन्धुभेदेन चारादिरपि रसः पाथस (१) उपलभ्यते स दशमूलकषायस्येव पार्थिवद्रव्योपाधिकः कथमन्यथा तस्यैव घनपीतमुक्तस्य रसो मधुर एव । एवमपां स्पर्शोऽपि शीत एव । क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति । तदेभिर्विशेषै रूपरसस्पर्शा अप्त्वव्यवस्थापका इत्युक्तम् । स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्याह । स्नेहोऽम्भस्येवेति । अत्र केचिदाहुः न स्नेहो जलधर्मस्तैलादिवज्जले ऽनुपलब्धेः नापि पृथिव्या विशेषगुणः सर्वपृथिव्यव्यापकत्वात् तस्मात् पार्थिवविशेषेषु घृततैलवसादिषूपलभ्यमानः सामान्यविशेषो ऽयं गव्यमाहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् स्निग्धस्निग्धतरादिभेदेन सातिशयत्वात् न च गोमहिष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति नहीषन्मधुरादिवदीषद्गौरतिशयेन गौरिति भवति तस्मादतिशयस्य गुणैकनिमित्तत्वात् सामान्यविशेषतया च स्नेहस्य सामान्ये ऽसम्भवाद् गुण एव स्नेहः किं च स्निग्धद्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः स्यात् न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या अपरा जातिरस्ति व्यवस्थापकाभावात् चीरत्वादिवद्भविष्यतीति चेत् न तस्यापि परमाणुष्वभावात् पाकजरूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्ग्यं हि चीरत्वादि तथा च

---

(१) पयसि—पा० २ पु० ॥

पाकान्तरेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादेर्निवृत्तिप्रसङ्गात्। न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते न चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण तस्याभिव्यञ्जकाः सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः द्व्यणुकादौ क्षीरत्ववद् भविष्यतीति चेत् न तदारम्भकेषु परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववद् गुणविशेषस्याभावात् भावे वा स एव स्नेहः न ह्यत्र रूपादयो (१) व्यवस्थाहेतवो नापि(२) तद्विशेषास्तेषां घृतत्वादिव्यवस्थापकत्वात् न च व्यवस्थाकारणं कारणसामान्यमस्ति तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसयोनित्वात्। अत एव नारिकेलस्नेहस्यापि (३) तैलत्वं रसादिसारूप्यादपि तु घृतव्यपदेशः तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारणगुण-(४)क्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तं आयातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तम् (५)। न च घृतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः सातिशयः स्नेहस्तत्रोपलभ्यते गुरुत्वमिव सुवर्णे। वस्तुतस्तु सर्वजलधारिणी-स्निग्धता अन्यथा जलावसेकेन सक्तुसिकतादीनां सङ्ग्रहो न स्यात् स हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः न वासौ (६) केवलद्रवत्वहेतुकः काचकाञ्चनादिभिरति द्रवीभूतै(७)रपि वालुकाद्यसङ्ग्रहात् नापि स्नेहमात्रकारितः

(१) रूपरसगन्धादयो—पा० २ पु० ॥
(२) न च—पा० २ पु० ॥
(३) नालिकेरफलस्यापि—पा० २ पु० ॥
(४) कारणपूर्व—पा० ३ पु० ॥
(५) स्नेह इत्युच्यते—पा० २ पु० ॥
(६) न चासौ—पा० २ पु० ॥
(७) अभिद्रवीभूतै—पा० २ पु० ॥

धाः नित्यानित्यभावात् । कार्यं पुनस्त्रिविधम् । श-

स्त्याने(१)र्घृतादिभिरप्यसंग्रहात् तस्मात् सकलजलहेतुकः स-
ङ्गीभवंस्तत्र द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति(२)
तथापि नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवेष्वपि घृतादिषूपलब्धेरिति चेत् तदन्वयव्यतिरेकाननु-
विधानात् न हि यथा जतुघृतादिष्वद्रवेषु पावकसम्पर्काद् द्र-
वत्वमुत्पद्यते तद्विरोधिसलिलावसेकाच्च निवर्तते तथा स्नेहः ।
तस्मात् पाकजतथाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिर्द्व्य-
णुकादिक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते । तत्र चोपष्टम्भकतया
निमित्ततामापन्नाः पानीयावयवास्तेषां संयुक्तसमवायेन स्नेह-
स्तत्रोपलभ्यत इति स्थितम् । सांसिद्धिकं च द्रवत्वमम्भस्येवेत्य-
नुकर्षणार्थश्चकारः । तैलक्षीरादिषु पार्थिवत्वसिद्धिः संयुक्तसम-
वायात्तदुपलब्धिः । शैत्यस्नेहवतां तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
चेत् तैलस्य भौमानलेन्धनत्वाद् घृतवत् । जतुक्षीरस्य च पिण्डी-
भावेपि प्रत्यभिज्ञानाद् घृतवदेवेत्यादि स्वयमूहनीयम् । तास्तु
पूर्ववदेव द्विविधाः । नित्यानित्यभावात् । तुशब्दोप्यर्थः । पृथि-
वी तावद् द्विविधा आपोपि तथैव (३) । पूर्ववदिति कार्यतया
परमाणुतया चेति । यथा पृथिवी नित्याऽनित्या च तथेत्यर्थः ।
ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन (४) तासां कार्यं त्रिविधं श-

---

(१) स्नेहमात्रहेतुकः स्नेहवद्भिरपि पिण्डीभूते— पा० २ पु० ॥
(२) तस्मादुभयमपि व्यवस्थापयति— पा० २ पु० ॥
(३) आपोऽपि द्विविधाः—पा० ३ पु० ॥
(४) परिणामेन—पा० १ पु० ॥

रीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । तत्र शरीरमयोनिजमेव वरुणलोके पार्थिवावयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां रसोपलम्भकं

रीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । तदेतन्निगदव्याख्यानं पृथिव्यामिवात्रापि तात्पर्यमूहनीयम् । आपः क्वच(१)िच्छरीरारम्भिकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीवत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रियविषयभावेन व्याप्ता यदेतेष्वेकमप्यारभते तदन्यदपि यन्नैकं नैतदन्यदपीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् । ततो यद्याप:शरीरं नारभेरन्नेन्द्रियविषयावपि नारभेरन् । न चैवम् । तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्त इति स्थिते कीदृक् शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरमयोनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् । पार्थिवेन च पाथसीयानामनारम्भात् तदयोनिजमेव । नन्वनुपलब्धिबाधितमेतदित्यत आह । वरुणलोक इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वान्नोपलभ्यते । न त्वभावात् । आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु भङ्गुरस्वभावत्वादपां (२) तदारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थिवेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धमप्यवयवोपष्टम्भादुपभोग(३)समर्थम् । तथाप्यप्त्वाद्द्रवमपि पार्थिवाद्यवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थम् । विजातीयारम्भकत्वमात्रं हि प्रतिषिद्धं ननु परस्परानुग्रहोपीत्यर्थः । इन्द्रियमिति । यत्र-

---

(१) क्व—पा० ३ पु० ।

(२) ननु स्वभावद्रवत्वादपां—पा० ३ पु० ॥

(३) अवयवोपष्टम्भाच्चोपभोग—पा० ३ पु० ॥

अन्त्यावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रसनम् । विषयस्तु सरित्समुद्रहिमकरकादिरिति ॥

तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् तेजः । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारवत् । पूर्ववदेषां सिद्धिः । शुक्लं भास्वरं च

सोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं तदाप्यम् । तत्रापि (१) रसोपलब्ध्या स्वरूपसिद्धिः । आप्यत्वं च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसाभिव्यञ्जकत्वात् । सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् (२) । प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यनिवारणाय सर्वप्राणिनामिति ॥ अन्त्यावयवानभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे जडजिह्वत्वादिति भावः । किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति । तृतीयां विधामाह । विषयस्त्विति । आप्यत्वे हिमकरकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ॥

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति । व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह । रूपस्पर्शेत्यादि । अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्ववदेषां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवचनाद्रूपस्पर्शौ । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । अद्भिः सामान्यवचनाद् द्रवत्वं उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । पृथिवीवदेते सिद्धाः । प्रसिद्धा इत्यर्थः । तेजस्त्वव्यवस्थापकान् विशेषानाह । शुक्लभास्वरं च रूपमिति ।

---

(१) अत्रापि—पा० ३ पु० ॥

(२) सक्तुरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत्—पा० ३ पु० ॥

रूपम् । उष्ण एव स्पर्शः । नैमित्तिकं द्रवत्वं च । तदपि द्विविधम् । अणुकार्यभावात् । कार्यं शरीरादित्रयम् । शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । शरीरमयोनिजमेव आदित्यलोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां रू-

---

पस्त्वर्थः पृथिव्यादिरूपात् व्यवच्छिनत्ति । भास्वरत्वं च सामान्यविशेषः । न च रूपान्तरप्रकाशकत्वेन व्यज्यते । तद्रूपं तैजस एव तेन भास्वररूपं तेज इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथनम् । पच्यमानेन्धनसन्निधिकृतस्तु लोहिताद्युपलम्भः । तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भादिति प्रतिपादनार्थम् । न च तत्राप्यबिन्धनतया तोयरूपसङ्क्रान्त्या धावल्यप्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभिभवात् । न हि जलप्लाविता नीलादयः श्वेतन्त इति । उष्ण एव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिषु अनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानात् । अनुद्भूतत्वेनानुपलम्भः । न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्तात्पर्यम् । कार्यभेदमाह । शरीरादित्रयमिति । शरीरमादिर्यस्य तत्तथा । न पार्थिववत्तैजसं शरीरमुपलभ्यत इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसोपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत् साधनीयम् । ज्वलदनलकल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह । पार्थिवेति । इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । यद्गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तैजसम् । सर्वप्राणिनामिति ।

प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतेर्वैचित्र्यशङ्कानिवारणार्थम् । तत्सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाभिव्यञ्जकत्वम् (१) । प्रदीपवत् । इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षुः अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकत्वात् (२) । यत्पुनः प्राप्यकारि न तदधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहि यथा रसनादि । पृथुतरग्रहणाच्च । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोधिकपरिमाणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च (३) । यदि हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु प्राप्नुयात् । दवीयस्तु (४) चिरेणेति । न तुल्यकालमुपलम्भयेत् । अनुभवती तून्मीलन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं चेति । काचाभ्रपटलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेश्च । यदि हि प्राप्य गृह्णीयात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं प्रसर्पत्तृणादिकं (५) नाददीत तस्मादप्राप्यकारि ततो न तैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहित्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रहणस्यापि पृथ्वग्रतया तद्वदेवोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणं त्वसिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्प्राचीनाचलचूडावल-

---

(१) रूपाभिव्यञ्जकत्वात्—पा० १ पु० ॥

(२) ग्राहित्वात्—पा० ३ पु० ॥

(३) शाखेति । गतिक्रमे प्राप्यग्रहणे हि क्रमिकं ग्रहणं स्यात् तथा चानुभवविरोध इत्यर्थः । कि० भा० प० ॥

(४) दवीयस्तु—पा० ३ पु० ॥

(५) प्रसार्य तृणादिकं—पा० ३ पु० ॥

स्विन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेषु आलोक इत्यभिमानो लौकिकानाम् । केचित्तु(१) संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो बाह्यालोकेनैकतां गतं युगपदेव तावदर्थेन संसृष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति समादधुः (२) । तदसत् । पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भ(३)प्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये ह्यार्जवावस्थानमुपयुज्यत इति । स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्धकतया प्रदीपप्रभावदेवोपपन्नेति (४) । येषां त्वप्राप्यकारि चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषाद्व्यवहितवत् कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णीयात् । न हि व्यवधायकं प्राप्तिविघातादन्यच्च सत्तयैव कार्यविरोधि तथा त्वे तस्मिन् सति न क्वचित्कार्यं भवेत् योग्यं योग्येन गृह्यते । तत्त्वयोग्यत्वान्न गृह्यते न तु व्यवहितत्वादित्यपि वार्त्तं स्थैर्ये स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः । क्षणिकत्वेपि प्रत्यासीदतां सहकारिणामतिशयजनकत्वात् । न ह्यप्रत्यासीदन्तः सहकारिप्रत्ययाः समासहस्रेणापि भावानतिशाययन्ति । प्रत्यासत्तिश्च बौद्धनये निरन्तरोत्पादः । अस्माकं च द्रव्ययोः संयोग एव स्यात् । न च कुड्यसारस्यार्थेन निरन्तरोत्पादः । नापि संयोगः । ततस्तदाश्रयस्यातीन्द्रियस्य गतिक्रमेण निर-

---

(१) चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंसृष्टेन युगपत् तावदर्थग्रहणमिति केषाञ्चिन्मतमाह केचित्त्विति । कि० भा० प० ॥

(२) समाधानमाहुः—पा० ३ पु० ॥

(३) व्यवस्थितार्थोपलम्भ—पा० ३ पु० ॥

(४) प्रभावदेवोपपत्तेरिति—पा० १ पु० ॥

प्रत्यञ्जकमन्यावयवानभिभूतैस्तेजोवयवैरारब्धं चक्षुः । विषयसञ्ज्ञकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं च । तत्र भौमं काष्ठेन्धनप्रभवमूर्द्ध्वज्वलनस्वभावं (१) पचनस्वेदनादिसमर्थम् । दिव्य-

---

न्तरोत्पादेन वा संयोगेन वेत्यवशिष्यते तदेतदग्रे निरूपयिष्यत इति दिक् (२) । कथमेतदेव तथा नान्यदूषादीत्यत आह । अन्येति । अन्येत्युपलक्षणम् । समानजातीयेन बलवता दुर्बलमभिभूयते । कथमन्यथा सौरेण तेजसा नयनमभिभूतं रूपग्रहणासमर्थं भवति । चक्षुरिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । विषयविभागमाह । विषयसंज्ञिकमिति । विषय इति संज्ञा यस्य तच्चतुर्विधम् । भौमं भूमौ भवम् । दिव्यं दिवि भवम् । उदर्यमुदरे भवम् । आकरजं खनिराकरस्तस्माज्जातम् । काष्ठेनोद्भिद्विकारान् पार्थिवानुपलक्षयति तदेवेन्धनं दीपनं यस्य तत्तथोक्तम् । उर्द्ध्वज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत्तथा । जातिनिबन्धनो (३) धर्मः स्वभाव इत्युच्यते । परार्थतामाह । पचनेति । पाको विक्लेदनं रूपपरावृत्तिर्वा । स्वेदनं वातश्लेष्मणोरपगमः । आदिग्रहणाच्छीतदुःखोपशमो दाहदुःखोत्पादनं च । दिव्यमबिन्धनं आप एवेन्धनं यस्य तत् । किं तदित्यत आह (४) ।

---

(१) स्वभावकं—पा० ३ पु०

(२) निराकरिष्यतीत्येषा हि दिक्—पा० ३ पु० ॥

(३) निबद्धो—पा० ३ । १ पु० ॥

(४) तदत आह—पा० ३ पु० ॥

मविन्धनं सौरविद्युदादि । भुक्तस्याहारस्य रसादिभावेन परिणामसमर्थमुदर्यम् । आकरजं सु-

---

सौरं सूरस्येदं सौरम् । विद्युदचिरप्रभा । आदिग्रहणादुल्कावानल इत्येतदपि दिव्यम् । भुक्तस्याहारस्येति । आह्रियत इत्याहार ओदनादिस्तस्य रसादिपरिणामनिमित्तमुदर्यम् । भुक्त एवाहारोस्य पार्थिवाप्यरूपं इन्धनं कार्यो रसः । आदिग्रहणान्मलधातुस्तद्विकारास्त एव परिणामास्तेषां निमित्तम् । आकरजं सुवर्णादि । आदिग्रहणाद्रजतताम्रकांस्याद्यष्टकम् । कथं पुनरेतत्तैजसम् । यद्यपि गुरुत्वादयः संयुक्तसमवायेनाप्युपपद्यन्ते । तथापि नैमित्तिकद्रवत्वादेव पार्थिवत्वमस्य सिध्यति घृतादिवत् । न च घृतादिद्रवत्ववदेवात्यन्ताग्निसंयोगादेतद्द्रवत्वं क्षीयेत । तथा प्रदर्शनात् । विशेषविरोधस्य चादूषणत्वात् । तथा च वक्ष्यामः । न चाक्षीयमाणेन द्रवत्वेन सप्रतिपक्षत्वमसाधारणत्वात् । किं च योपि तैजसमिच्छति सुवर्णं तेनाप्यत्र पार्थिवो भाग उपष्टम्भक एष्टव्यः । न चासौ द्रवत्वदशाया(१)मद्रव एवास्ते । तथा चाक्षीयमाणद्रवत्वं तत्राप्यस्तीति विपक्षैकदेशवृत्तित्वाद्विरुद्धो हेतुः । तस्मात् परिभावनीयमेतत् सूरिभिः । उच्यते । रूपवत्तया तावदेतच्चितयान्तर्भूतमिति स्थितम् । तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात् । स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरसङ्ग्रहानुपपत्तेश्च न जलम् । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात् पार्थिवं विपक्षे बाधकाभावात् । न हि

---

(१) तदद्रवदशाया—पा० ३ पु० ॥

निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद्विरुणद्धि । न चोर्ध्व-ज्वलनतिर्यक्पवनवज्जातिनियतमेतत् एकदेशवृत्तित्वात् । न च तद्विशेषनियतं सर्पिरादीनां भिन्नजातीयत्वात् । तस्मा-त्तत्तद्भोगहेतुनियतादृष्टसहकार्यग्निसंयोगनिबन्धनं द्रवत्वमु-त्पद्यमानं कम्पवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः किं च पार्थिवं रू-पमग्निसंयोगादसति विरोध्यन्तरे परावर्तते सति तु नेति नि-यमः । दह्यमानेषु घटादिषु दर्शनेन जलसम्बन्धाच्च तेष्वेवाद-र्शनेन कार्यकारणभावव्यवस्थितेः । तदिदं सुवर्णादि निरन्तरं ध्मायमानमपि न पूर्वरूपं जहाति । न च रूपान्तरमापद्यते । तेन जलवदपार्थिवत्वमवधार्यते । तेनैव च द्रव्यान्तरेण प्रति-बद्धत्वादुपष्टम्भकोपि पार्थिवभागः सदृशरूप एवानुवर्तते । य-त्तु पुटपाकादिना रक्तसारता दृश्यते तन्मिश्रीभूताभिभावकत-त्तद्द्रव्योपगमादिति युक्तमुत्पश्यामः । तदयं प्रयोगः । सुवर्णादि न पार्थिवं अत्यन्तानलसंयोगेप्यपरावर्त्तमानरूपवत्त्वात् जलव-त् । तैजसं चैतत् । पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् । सूर्यालोकवत् । एतेन पारदादि व्याख्यातम् । आप्यादन्यत्वस्य द्रव्यान्तरसंग्रहाभावादेव सिद्धेः । सांसिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसयो-गाज्जायमानत्वेन बाधितत्वात् । अविन्धनतेजोवद्वैधर्म्योपप-त्तिः । तैजसत्वे आगमसत्त्वादिति । नन्वभास्वररूपवत्त्वान्न तैजसं इत्यपि स्यात् । न स्यात् असिद्धेः । न हि मध्याह्ने प्रदीपो बहिर्भास्वरो नोपलभ्यत इति न भास्वरः । उपष्टम्भकद्रव्यरूपा-भिभवेनैवानुपलम्भोपपत्तेः । अथ नयनरश्मिवदनुद्भवेनैवानुप-लम्भः किं न स्यात् । न स्यात् । तद्वत्सुवर्णादिद्रव्यस्याप्यनुपल-म्भप्रसङ्गात् । न ह्यनुद्भूतरूपं द्रव्यमुपलभ्यते । ग्रीष्मोष्मणोपि

वर्णादि । तत्र संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ॥

वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारवान् (१) ।

निशि दर्शनप्रसङ्गात् । अभिभवेपि मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलम्भवदनुपलम्भप्रसङ्गस्तुल्य इति चेत् । न । न हि रूपस्याभिभवेन द्रव्यं नोपलभ्यते । महारजनरूपाभिभूते धवलिम्नि पटानुपलम्भप्रसङ्गात् । तस्मादभिभूतत्वाद्रूपमेव न दृश्यते । स तु मापराशिप्रविष्टमशीवन्महाप्रकाशसमाहारान्निश्यत इति सर्वमवदातम् । कथं तर्हि सुवर्णादौ रसाद्युपलब्धिरित्यत आह । तत्रेति ॥

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्य(२)गुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां सुप्रसिद्धत्वाद्गन्धादिह्रासक्रमेण च व्याख्यानात् तेजोनन्तरं वायुलक्षणमाह । वायुत्वाभिसम्बन्धादिति । लक्षणार्थः पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थं गुणानाह । स्पर्शेति । एवं गुणवत्तया द्रव्यत्वे सिद्धे वायुत्वव्यवस्थाविशेषमाह (३) । स्पर्शोऽस्येति । अस्य वायोरनुष्णः स्पर्श इति तेजोव्यावृत्तिरशीत इत्यद्भ्यः अपाकज इति पृथिव्याः । अत्रा(४)नुष्णाशीतत्वं अस्य प्रत्यक्षसिद्धम् । अपाकजत्वं त्वपार्थिवस्पर्शत्वात्तोयस्पर्शवत् । पाकजत्वं हि विशेषान्तरव्याप्तमुपलब्धम् । अन्यथा सर्वगुणानां पाकजत्व-

---

(१) वेगवान्—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रतियतेन्द्रियग्राह्य—पा० १ पु० ॥

(३) वायुत्वव्यवस्थाहेतुविशेषमाह—पा० ३ पु० ॥

(४) तत्र—पा० ३ पु० ॥

स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः । गुणविनिवेशात् (१) सिद्धेः । अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । तृणकर्मवचनात् संस्कारः । स चायं

प्रसङ्गात् । तदितो व्यावर्त्तमानं स्वव्याप्यमुपादाय तद्विरहिणि पार्थिवे विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । सोस्ति वायावित्यत्र प्रमाणं सूचयति । गुणविनिवेशेति । तथा च सूत्रं वायुः स्पर्शवानिति । संख्यादिषु सूत्रकारसम्मतिमाह । अरूपिष्विति । रूपरहितेषु वर्त्तमानानामेषामचाक्षुषत्वं वदता सूत्रकारेण रूपरहिते वायौ सद्भावः स्वीकृतः प्रमाणं तु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्तायां वायोर्द्रव्यारम्भकत्वम् (२) संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगैर्विना द्रव्यारम्भानुपपत्तेः । विभागेन विना संयोगविनाशानुपपत्तौ आरब्धद्रव्यस्य विनाशानुपपत्तेः परत्वापरत्वाभ्यां विना संयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वासंभवे मूर्त्तत्वानुपपत्तेरिति । संस्कारे सूत्रकारानुमतिमाह(३) । तृणेति । तृणे कर्म वायुसंयोगादिति वचनादित्यर्थः । तथा च प्रयोगः एतद्रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराभिहतकाशादिवनकम्पवदिति । तदेतत् कम्पलिङ्ग इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । एतेनारूपस्पर्शवान् वायुरिति लक्षणमूहेत् । तथा च सत्यशीतानुष्णापाकजस्पर्शवान्

(१) गुणविनिवेशाधिकारे ततिसद्धेः—पा० ३ । ४ पु० ॥
(२) द्रव्यत्वमेव—पा० १ पु० ॥
(३) सम्मतिमाह—पा० ३ पु० ॥

द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्विधः । शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तत्रायोनिजमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां

वायुरिति सिद्धयति । सोयं यद्यनित्य एव अवयवानवस्था स्यात् । कस्यचिन्नाशे अनाश्रयं च कार्यमापद्येत । अथ नित्य एव तर्हि निष्प्रामाणिकः स्यात् परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् । स्थूलानां शब्दधृतिकम्पानां च परमसूक्ष्मद्रव्याभिघाताद्यहेतुकत्वादित्यत आह । स चायमिति । द्विविधो नित्यश्चानित्यश्चेति । यथासंख्यमणुकार्यभावादिति । तत्र तयोरणुकार्ययोर्मध्ये कार्यलक्षणश्चतुर्विधः । चतस्रो विधा आह । शरीरमिति । तत्र तेषु मध्ये शरीरमयोनिजमेव न तु पार्थिववद्योनिजमपि वायोर्द्व्यारम्भकत्वेन तेजोवच्छरीरारम्भकत्वे स्थिते क्व तदित्यपेक्षायामाह । मरुतां लोक इति । ननु तस्य तात्वाद्यभावे वाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावे चाहारविहरणा(१)द्यभावात् संस्थानविशेषाभावे चेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तिः कथं भोगायतन(२)मित्यत आह । पार्थिवेति । उपलक्षणं चैतत् । भूतान्तरानुग्रहस्यापि सम्भवात् । इन्द्रियमिति । रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवोपलम्भकं यदिन्द्रियं तद्वायवीयम् । सर्वप्राणिनामिति । पूर्ववदत्रापि स्पर्शोपलब्ध्या करणमात्रे सिद्धे सं-

(१) चाहरणविहरणा—पा० ३ पु० ॥
(२) भोगायतनत्व—पा० ३ पु० ॥

स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाय्ववयवैराराब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् । विषयस्तूपल-

---

योगाश्रयतया च द्रव्यत्वे रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्वायवीयत्वम् । अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यूहनीयम् । कस्यचिदेव वायोरिन्द्रियारम्भकत्वं न सर्वस्येति नियमे हेतुमाह । पृथिव्यादीति । अत एव कुष्ठापहतायां(१) त्वचि न स्पर्शोपलम्भ इत्यभिसन्धिः । तस्याधिष्ठानमाह । सर्वशरीरव्यापीति । सर्वशरीरव्याप्तस्य स्पर्शोपलम्भादित्यवधातव्यम्(२) । तदवसानं शरीरं नखलोमकेशदशनानां संयोगिद्रव्यमात्रत्वं त्वगिन्द्रियानाश्रयत्वा(३)दित्यभिप्रायः । लोकप्रसिद्धां संज्ञामाह । त्वगिति । ननु वृद्धिचयवद्देहसहजावरणमात्रं त्वगित्युच्यते । तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धमिति नेन्द्रियं न च वायवीयमित्यत आह । इन्द्रियमिति । न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिन्द्रियं त्वगित्युच्यते किन्तु लक्षणया तत्रस्थमिन्द्रियं त्वगिति व्यवह्रियते लोकैरित्यर्थः । विषयस्त्विति । तुशब्देनोपलभ्यत्वात्(४) पृथिव्यादित्रयाद् व्यावर्तयति उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतो न तूपलभ्यत इत्यर्थः । नन्वनुपपन्नमेतत् । स्पार्शनप्रत्यक्षत्वाद्वायोः त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरं वायुर्वातीति प्रतीतेः । न च स्पर्शमात्रमेव तत्र प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति

---

(१) कुष्ठापहृतायां—पा० ३ पु० ॥
(२) अवदातव्यम्—पा० ३ पु० ॥
(३) संयोगित्वमात्रमिन्द्रियानाश्रयत्वा—पा० ३ पु० ॥
(४) उपलभ्यमानात्—पा० ३ पु० ॥

युक्तम् । शीतो वायुरुष्णो वायुरिति तदीयस्पर्शाभिभवेऽपि वायुप्रत्ययात् । न च शीतोष्णद्रव्योपनायकत्वेनानुमितस्य पवनस्य तथाप्रतीतिरिति युक्तम् । बाधकाभावात् । अस्त्यचाक्षुषत्वं बाधकं द्रव्यस्य हि स्पार्शनत्वं चाक्षुषत्वेन व्याप्तम् । तदितो व्यावर्तमानं स्पार्शनत्वमपि व्यावर्तयतीति चेत् । न । विपक्षे बाधकाभावात् । न हि चक्षूरूपाभ्यां त्वचः स्पर्शस्य चाकिञ्चिदुपकर्तव्यम् । येन मिथोपेक्षा स्यात् । तथात्वे वा जात्यन्धेन घटादयोपि त्वचा नोपलभ्येरन् । रूपाभावेन(१) द्रव्यवत् स्पर्शोपि वा नोपलभ्येत । उष्णं जलं शीतलं शिलातलमित्यत्रोष्णशीतस्पर्शाधिष्ठानयोस्तेजःपयसोश्चक्षुषानुपलम्भेपि स्पर्शस्योपलब्धेः । द्रव्यस्य चक्षुषानुपलभ्यमानस्य स्पर्शनेन क्वचिदनुपलम्भान्नैवमिति चेत् । न । अपार्थिवे सर्वत्र त्वचा स्पर्शोपलब्धिरस्तु(२) द्रव्योपलब्धिस्तु चक्षुषैव क्वचिदनुमानेन वा भविष्यति । वायुवत् प्रत्यभिज्ञानमपि तद्वदेवोपपत्स्यते । अथ भ्रान्तौ यथा तथास्तु । प्रमाणचिन्तायां तु उपलभ्यमानः स्पर्श आश्रयसहितएवोपलभ्यते । अनुभवस्य दुरपह्नवत्वात् । अतस्तोयतेजसोः त्वचोपलम्भ इष्यते । गुणयोग्यतामाश्रित्य त्वक्चक्षुषोर्द्रव्यावगाहनादिति । यदि वायावपि समानमेतत् । तथा च प्रयोगः । वायुः प्रत्यक्षः उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वाद् घटवदिति । अत्रोच्यते । द्रव्यग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकानि खलु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि कर्माणि । एवं ह्यमीषां

---

(१) रूपापायेन—पा० ३ पु० ॥
(२) स्पर्शमात्रोपलब्धिरस्तु—पा० ३ पु० ॥

भ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गः

———

द्वीन्द्रियग्राह्यता भवति(१) । तद्यदि त्वचा वायुरुपलभ्येत संख्यादयोऽप्युपलभ्येरन् । न चैतद् द्रव्यमपि नोपलभ्येत तुल्योपलम्भनयोग्यत्वात् । न च त्वचा वायोरेकत्वादिका संख्या वा ह्रस्ववितस्त्यादिपरिमाणं वा पृथिव्यादिभ्यः सजातीयतो वा पृथक्त्वं संयोगविभागौ वा परत्वापरत्वे च कर्म चोपलभ्यते । न तुल्योपलम्भनयोग्यतैवासिद्धा दूरात् संख्यादीनामनुपलम्भेऽपि शालतालतमालादीनामुपलम्भादिति चेत् । न । दूरादिदोषेण संख्यादयो नोपलम्भिषत तथापि योग्यताया अनिवृत्तेर्दोषनिवृत्तावुपलम्भात्(२) । तस्माद् द्रव्योपलम्भसहचरोपलम्भयोग्यताकानां संख्यादीनामनुपलम्भादवगच्छामो न स्पार्शनः पवन इति । तदेतत्तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं संमूर्च्छनेनानुमीयत इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । अत एवानुपलभ्यमानसंख्यादिके तोयतेजसी अपि त्वचा नोपलभ्येते इति विनिश्चयः । तथा चोपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वमप्यनैकान्तिकमिति सिद्धम् । कुतस्तर्हि प्रत्येतव्य इत्यत आह । स्पर्शेति । स्पर्शः शब्दो धृतिः कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । तथाहि । योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतः स्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत् न चायं जलाद्याश्रयः(३) अनुष्णाशीतत्वात् । न च पार्थिवः । रूपेणासमानाधिकरणत्वात् । यस्तु पार्थिवो नासावेवं यथा

---

(१) निर्वहति—पा० ३ पु० ॥

(२) उपलभ्यते—पा० ३ पु० ॥

(३) न चायं जलानलयोः—पा० ३ पु० ॥

तिर्य्यग्गमनस्वभावकः मेघादिप्रेरणधारणादिसम-

घटादिस्पर्शः । न च रूपेणासमानाधिकरणत्वमसिद्धं योग्यानुपलब्धेः । न चायोग्यरूपमिह भविष्यतीति युक्तम् । अभिभावकरूपान्तरस्यानुपलब्धेरभिभवानुपपत्तेः । पाकजत्वेन पार्थिव रूपस्पर्शयोः तुल्ययोगक्षेमत्वेन स्पर्शस्योद्भवे रूपस्यानुद्भवायोगात् । अन्यथा पृथिव्यां रूपोद्भवेपि स्पर्शानुद्भवप्रसङ्गात् । किं च अनुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधिष्ठानस्य पृथिवीत्वे गुरुत्वमपि स्यात् । न च पवनापूरितस्य चर्मपुटकादेरपूरणदशातोधिकमवनमनमनुन्नीयमानस्य धूमापूरितेनेदमनैकान्तिकमिति चेत् । न । अत्रं धूमदशायां तत्रापि गरिमविशेषहेतोरवनतिविशेषस्य प्रतीतेः । तस्माद्विवादाध्यासितं द्रव्यं न पृथिवी रूपरहितत्वात् आकाशवत् गुरुत्वरहितत्वात् तेजोवदिति स्थिते(१) स्पर्शाश्रयतया चतुर्थं द्रव्यं सिद्ध्यति । एवमसति रूपद्रव्याभिघाते योयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगप्रभवः(२) अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धित्वे सति शब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवदिति । एवं गुरुणो द्रव्यस्यापतनं धृतिः । ततोप्यनुमीयते वायुः । तथा च प्रयोगः । नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकादिधृतिवत् । कम्पस्य लिङ्गत्वमुक्तम् । एवं चतुर्णामपि कार्यत्वान्निस्तरङ्गः प्रतिबन्धः तिर्य्यग्गमनस्वभावकः तिर्य्यग्गमनं स्वभावो यस्य स

(१) सिद्धे—पा० ३ पु० ॥
(२) द्रव्याभिघातजः—पा० ३ पु० ॥

र्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्मूर्च्छनेनानुमीयते सम्मूर्च्छनं पुनः समानजवयोर्विरुद्धदि-

———

तयोक्तः । अदृष्टवदात्मसंयोगनिबन्धनमस्य तिर्यग्गमनम् । तेन कः पुरुषार्थ इत्यत आह । मेघादीति । आदिग्रहणाद्वैहायसानां विमानादीनां भौमादीनां च यानपात्रपांसुपटलादीनां जलानलयोश्च परिग्रहः । धारणादीत्यादिशब्दात् स्पर्शाभिव्यक्तिदीपनिर्वापणादिपरिग्रहः (१) तेषु समर्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापीति । यद्यपि परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादर्थादवयविवृत्तित्वे सिद्धे अवयविनश्च स्थूलस्य द्व्यणुकादिक्रमेणा(२)रम्भात् पवनजातीयस्य नानात्वं धर्मिग्राहकप्रमाणादेव सिद्धम् । शक्यते च स्पर्शवत्तयानुमातुम् । तथापि शिष्यव्युत्पादनाय बोधा(३)भासनिराकरणाय च नानात्वानुमानप्रपञ्चमाह । तस्येति । अथ किमिदं सम्मूर्च्छनं नामेत्यत (४) आह । सम्मूर्च्छनमिति । समानजवयोस्तुल्यवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोर्विरुद्धयोर्दिशोः क्रिये ययोस्तौ विरुद्धदिक्क्रियौ तयोः सन्निपातः परस्परमेलनं संयोगविशेष इति यावत् । वाय्वोरिति प्रकृतित्वेन स्पर्शवतोरिति तु विवक्षितम् । नन्वतीन्द्रियस्य नानात्ववद्वेगसंयोगावप्यतीन्द्रियावित्यत आह ।

---

(१) स्पर्शाभिव्यक्तिदीपनयोः परिग्रहः—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रक्रमेणा—पा० ३ पु० ॥

(३) चोद्या—पा० ३ पु० ॥

(४) मूर्च्छनमित्यत—पा० ३ पु० ॥

क्रिययोर्वाय्वोः सन्निपातः सोऽपि तृणादिगमनेनानुमितेन सावयविनोरूर्द्ध्वगमनेनानुमीयते ।

सोपीति । सन्निपातोपीत्यर्थः । ऊर्ध्वगमनेनानुमीयते । नन्वतीन्द्रियस्य गमनमप्यतीन्द्रियं तत्कथं तेन सन्निपातोनुमीयत इत्यत आह । अनुमितेनेति । अथ केन लिङ्गेन तदनुमेयमित्यत आह । तृणादिगमनेनेति । अत्राप्यूर्ध्वेत्यनुषञ्जनीयम् । तेन तृणादीनामूर्ध्वगमनेन कार्येण प्रत्यक्षसिद्धेन कारणमूर्ध्वगमनं पवनस्यानुमेयम् । न चैतद्व्यणुकादिरूपस्य त्रसरेणुरूपस्य वा वायोस्तृणादीन्यूर्ध्वं नेतुं सामर्थ्यमित्यत आह (१)। सावयविनोरिति । अवयवानामवयवित्वेन तृणादिप्रेरणौपयिकं महत्त्वमभिप्रैति। एवमियता प्रबन्धेन संख्यादीनां कर्मपर्यन्तानां वायावतीन्द्रियत्वमुक्तं तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगमनमित्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता । तथा च वायुतोप्यधिकमूर्ध्वगमनशीलं द्रव्यान्तरमिति नाशङ्कनीयमिति सूचितम् । निम्नाभिसर्पणस्वभावानामप्यपां यथा द्रव्यान्तरसंमूर्च्छनादूर्ध्वगमनं तथैव पवनस्याप्यूर्ध्वगमनोपपत्तिरिति। अत्रैवं प्रयोगः। प्रतिघात्या(२)-द्वायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः तत्प्रतिहन्तृत्वात्। देवदत्ताद्यज्ञदत्तवत्। अभेदे तु प्रतिघातानुपपत्तिः। संयोगस्य द्विनिष्ठत्वात्। प्रतिहन्यते चायं वायुस्तिर्यग्गमनस्वभावस्य प्रयत्नाद्यसंभवे सति ऊर्ध्वगमनवत्त्वात् । परस्पराहतनदीपयःपूरवत् । अन्यथा निमित्तान्तरासंभवे कारणं विना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । ऊर्ध्वगति-

---

(१) नेतुमुत्सहत इत्यत आह—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रतिहन्या—पा० २ पु० ॥

प्राणोन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभत इति ॥

मानयं तृणादीनामूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वात् तृणाद्यूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयज्वलदनलवत् । पूर्वक एव तर्कः(१) । तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यं अनूर्ध्वगमनशीलस्य प्रयत्नाद्यसंभवे सत्यूर्ध्वगमनत्वात् ज्वलत्पावकप्रेरिततूलाद्यूर्ध्वगमनवदिति नानुपपत्तिरिति । चतुर्थीं विधामाह । प्राणोन्तःशरीर इति । शरीराभ्यन्तरचारी वायुः प्राण इत्यर्थः । तत्किमयं स्थानभेदादेव विषयादिभ्यो भिद्यत इत्यत आह । रसेति । अशितपीतस्याहारस्य सारो विकारो रसः । मला मूत्रपुरीषस्वेददूषिकादयः । धातवो रुधिरादयः शुक्रान्ताः । उपलक्षणं चैतत् । दोषौ च पित्तकफौ । उदर्यस्याग्निस्तेषां प्रेरणमितस्ततो नयनम् । आदिग्रहणाद्धारणं विकारश्चैतेषां हेतुः । एतेन विषयादसाधारणक्रियाभेदाद्भेदो दर्शितः । मूर्तयोः समानदेशत्वविरोधभिया शारीराः पञ्च वायव इत्यागमप्रसिद्धिमन्यथा समर्थयति । एकः सन् क्रियाभेदादिति । एक एव प्राणस्तेषां मलादीनां कार्यभेदात् पञ्चसंज्ञाः लभते । न तु संज्ञाभेदात् संज्ञी भिद्यत इत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राणः । तेषामेव मलादीनामधो नयनादपानः । समं नयनात्(२) समानः । ऊर्ध्वं

---

(१) पूर्वक इति । कारणं विना कार्योत्पत्त्यसम्भव इत्यर्थः । कि०प्र०व० ॥

(२) समन्तान्नयनात्—पा० ३ पु० ॥

इहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां (१) सृष्टिसं-

नयनादुदानः। नाडीमुखेषु वितननाद्‌ व्यान इति ॥

तेमी पृथिव्यादयः शरीरेन्द्रियविषयानारभमाणाः किमविच्छेदेन आहोस्विद्‌ विच्छेदोप्यस्ति(२)। यदापि विच्छेदेनारभन्ते तदापि किमेत एव किं वा अदृष्टमप्यपेक्षन्ते। यदाप्यदृष्टमपेक्षन्ते तदापि किमनधिष्ठिताः किं वा केनाप्यधिष्ठिता इति। कश्चात्र विशेषः। अविच्छेदे तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति (३)व्याकुप्येत। लोकसन्तत्यविच्छेदे वेदसम्प्रदायस्याप्यविच्छेदात्। विच्छेदे वा आद्यव्यावहारे व्युत्पत्त्यनुपपत्तौ (४) सर्वलोकव्यवहारविलोपप्रसङ्गः मूलाभावात्। एत एवेति पक्षे वैचित्र्यानुपपत्तिः। तेषां साधारणत्वात्। अदृष्टापेक्षायां सर्वादृष्टवृत्तिनिरोधे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अदृष्टानां प्रथमं वृत्तिलाभे कारणाभावात्। अनधिष्ठितानामेव प्रवृत्तावचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा। अचेतनप्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात्। अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामुपादानाद्यनभिज्ञत्वात् नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति समाकुलितान्तेवासिनः समाश्वासयन्नाह। चतुर्णामिति। सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययोर्विधिः प्रकारः द्व्यणुकादिक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादिन्यायेनापरमाण्वन्तः प्रलय इति कथ्यते। सृष्टिसंहारयोरनिदंप्रथमतां

---

(१) चतुर्णामपि महाभूतानां—पा० ४ पु० ॥

(२) विच्छेदेनेति—पा० ३ पु० ॥

(३) तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति—पा० ३ पु० ॥

(४) आद्यव्यवहारानुपपत्तौ—पा० ३ पु० ॥

हारविधिरुच्यते । ब्राह्मेण मानेन वर्षशतस्यान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोपवर्गकाले संसारे खिन्ना-

---

प्रतिपादयितुं सृष्टिक्रममुपक्रम्य संहारप्रक्रमेण प्रतिपादयति(१) । ब्राह्मेण मानेनेति ॥

क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ।
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः ॥
त्रिंशत्कलो मुहूर्त्तः स्यात्त्रिंशद्रात्र्यहनी च ते ।
अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ ॥
ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयम् ।
अयनद्वितयं वर्षो मानुषोयमुदाहृतः ॥
एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादि च पूर्ववत् ।
दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ॥
चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥

तथा च वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोपवर्गकाले मोक्षकाले ये ह्यसङ्कल्पितफलकर्मकर्तारः साकारोपासनापरिवासितचेतसो यतयोऽतस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यन्त इत्यागमात् यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद् गृहीतदिव्यदेहो ब्रह्माद्यवस्थामापद्यत इति पक्षः तदा ब्रह्मणोपवर्गकाले देहापवर्गकाले(२) इति व्याख्येयम् । तस्यात्यन्तदुःखाभाववतो

---

(१) संहारक्रमं व्युत्पादयति—पा० ३ पु० ॥
(२) देहावसर्जनकाले—पा० ३ पु० ॥

नां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजक-

---

नित्यमुक्तत्वादिति । संसारे जन्ममरणप्रबन्धान्धकारे खिन्नानां नानाविधैर्दुःखैर्निःसहीभूतानां निशीव निशि प्रलये विश्रामार्थं कियत्कालं दुःखोपशमार्थं सकलभुवनपतेः कालाग्निरुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भुवनानां पत्युः स्वामिनो यथेष्टं विनियोक्तुरिति यावत् । अत एव महेश्वरः । अन्ये हीश्वरा जगदेकदेशपतय इन्द्रवरुणयमादयः । स पुनः कृत्स्नस्यैव जगतः अतो महानीश्वरस्तस्य सञ्जिहीर्षासमकालं संहरणेच्छासमनन्तरकालम् । यद्यपि भगवत इच्छास्तीत्येवमाकारा एकैव । तथाप्युपाधिभेदात् सञ्जिहीर्षा चिकीर्षेत्युच्यते । उत्पत्तिरपि तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव । स च कालविशेषो वर्षशतान्तादिशब्दवाच्यः । शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानामुत्पत्तिस्थितिहेतूनाम् । परमाणुभ्योऽधिकपरिमाणतयोपचाराद् द्व्यणुकमपि महाभूतमुक्तम् । सर्वात्मगतानामदृष्टानां सर्वेष्वात्मसु समवेतानामदृष्टानाम् । सर्गहेतूनामिति शेषः । वृत्तिनिरोधे सति प्रलयहेतुना अदृष्टेन प्रतिबन्धे सति । महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्य इति । महेश्वरेच्छया सहिता ये आत्माणुसंयोगा आत्मपरमाणुसंयोगास्तेभ्यो जातानि यानि कर्माणि तेभ्यः । शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ शरीरेन्द्रि-

र्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुतरस्मिंश्च सति पूर्वपूर्वस्य विनाशः ततः प्रविभक्ताः परमाणवोवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्का-

---

यमूलपरमाणुसंयोगनिवृत्तौ तेषां शरीरेन्द्रियाणामापरमण्वन्तो विनाशः। यद्यपि परमाण्वन्त इति वक्तुमुचितं तथाप्यन्तशब्दस्यावयववचनत्वभ्रमनिरासेन परमाणूनामवधित्वमाविष्कर्तुमापरमाण्वन्त इत्युक्तम्। तेनैतदुक्तं भवति। तावदयं विनाशो यावत्परमाणवोवसानमिति। न तु यथा दृशान्तः पट इति। तथा तेनैव प्रकारेण महेश्वरेच्छादिना पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेण क्रियाविभागादिनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः। जलादौ सति पार्थिवस्य महाभूतस्य ज्वलनादौ सति जलादेः। अयं च क्रमविशेषनिश्चय आगमादनुसर्तव्यः। एवमापरमाण्वन्तो विनाश इति वचनादेव परमाणूनामेवावस्थाने प्रतिपादिते सांख्यादिमतनिराकरणाय पुनस्तदवस्थानमाह। तत इति। तदेत्यर्थः। प्रविभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः प्रचयाख्यसंयोगरहिताश्चेत्यर्थः। तत्किमित एवावतिष्ठन्ते। नेत्युच्यते। किं तर्हि धर्मश्चाधर्मश्च संस्कारश्च भावनाख्यस्तैरनुविद्धाः सम्बद्धाश्चात्मानः। उपलक्षणं चैतत्। अन्योपि नित्यवर्गः। अनित्येष्वपि पाकजा रूपादयो गुणाः कालावच्छेदोपाधितया वर्तमानानि च स-

रानुविद्धाश्चात्मान(१)स्तावन्तमेव कालम् । ततः पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो

हाभूतसंक्षोभप्रभववेगजानि च कर्माणि सन्तन्यमानान्यवतिष्ठन्ते। अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनः सर्गानुपपत्तेः। तदिदमुक्तं तावन्तमेव कालमिति। ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्तं यावदित्यर्थः। एवं संहारक्रमं प्रतिपाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपादयन्नाह। ततस्तदनन्तरं पुनरित्यभ्यासमाह । तेन सर्गप्रलययोरनादित्वमभिव्यनक्ति। अथ किमर्थं पुनर्भगवान् स्रक्ष्यतीत्यत आह (२)। प्राणिनां भोगभूतय इति। प्राणिनां प्राणसम्बन्धयोग्यानां संसारिणामिति यावत्। भोगस्य स्वसमवेतसुखदुःखानुभवस्य भूतये निष्पत्तये(३) महेश्वरस्य सिसृक्षायाः सर्जनेच्छाया अनन्तरं सर्वेष्वात्मसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते वृत्तिलब्धा लब्धवृत्तयश्च(४) ये अदृष्टविशेषास्तदपेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्य आत्माणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ सत्यां तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगेभ्यो द्व्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य तेन

---

(१) संस्कारानुविद्ध आत्मनस्तावन्तमेव—पा० ३ पु० ॥

(२) भगवान् सृजतीत्यत आह—पा० ३ पु० ॥

(३) स्वसमवेतस्य साक्षात् सुखदुःखानुभवस्य निष्पत्तये—पा० ३ पु० ॥

(४) पूर्वप्रयोगानुरोधेनाह । लब्धवृत्तय इति । भाष्यं त्वार्षमिति भावः । कि० भा० प० ॥

भनसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेवाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति। तदनन्तरं तस्मिन्नेव जलनिधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महापृथिवी समुत्पन्ना संहतावतिष्ठते। तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठति। एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः

महान् वायुः समुत्पन्नो नभस्याकाशे दोधूयमानो भृशं कम्पमानः द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरप्रतिहतवेगत्वात् पवनजातिनियतत्वाच्च तिर्यग्गमनस्वभावस्य । तदनन्तरं पवनोत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव पवने स्पर्शवद्वेगवत्तया गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वादाधारभूत इत्यर्थः। आप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नो भृशं प्लवमानस्तिष्ठति पवनवेगात् । तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिक्रमेण महापृथिवी महती प्राथम्यात् संपूर्णतया संहता निविडावयवा अविशीर्णतया। तदनन्तरं पृथिव्युत्पत्तेरनन्तरं तेजःपरमाणुभ्यः तेनैव द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महांस्तेजोराशिः समुत्पन्नस्तिष्ठति अनभिभवादतिशयेन दीप्यमानः। एवमनेन क्रमेणाभिध्यानं संकल्पस्तन्मात्रात्। न तु

पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमुत्पद्यते (१) तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते । स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानु-

---

कुलालादिवत्काय(२)व्यापारादित्यर्थः । तैजसानां परमाणूनां पार्थिवाणुसाहित्येन अण्डस्य हिरण्मयत्वं विवक्षितम् । तस्मिन्नण्डे चत्वारि वदनानि कमलानीव यस्य तं सर्वेषां लोकानां पितामहं शरीरिणामाद्यं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितं सकलैरधस्तनैर्भूतलादिभिः उपरितनैर्भूर्भुवादिलोकैः सहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते त्वमेवं कुर्विति । स चेति । चशब्दः समुच्चये हिकर्तृकेषु कार्येषु महेश्वरस्यापि कर्तृत्वात् । न च महेश्वरे कर्तरि किं ब्रह्मणेति वाच्यम् । शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिकार्येण तस्याक्षयमाणत्वात् । अतिशयेन ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सम्पन्नः । यद्यज्ञः स्यात् समर्थोऽपि न कुर्यात् । यदि विरागी(३) न भवेत् । न कर्माण्यनुरुन्ध्यात् । तथा च प्राणिनां कृतहानमकृताभ्यागमश्च स्यात् । यद्यनीश्वरो भवेत् जानतोप्यस्यापेक्षितं न सिद्ध्येत् । यतस्तु त्रितयसम्पन्नः अतः प्राणिनां यानि कर्माणि तेषां विविधं पाकं विदित्वा । सुता-

---

(१) महदण्डकमारभ्यते—पा० ३ पु० ॥
(२) कार्य—पा० ३ पु० ॥
(३) विरागवान्—पा० ३ पु० ॥

रूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मुखबाहूरुपादतश्चतुरो वर्णानन्यानि चोच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वाशयानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ॥

निति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । मानसानिति चायोनिजान् । प्रजापतीन् दक्षादीन् मनून् स्वायम्भुवप्रभृतीन् । देवानादित्यादीन् । ऋषीन् गोतमभरद्वाजादीन् । पितॄन् कव्यवाहनादीन् । गणान् कूष्माण्डादीन्(१) । गणशब्दः प्रत्येकं वाभिसम्बध्यते । अत्र प्रजापतयस्तत्तत्प्रतिनियतप्रजास्रष्टारः । मनवो राजधर्मप्रवर्तयितारः । देवा हविर्भोक्तारः । ऋषयः प्रथमं वेदाध्येतारः । पितरः स्वधाधिकारिणः(२) । गणा बलिभागिनः । मुखेति । मुखाद् ब्राह्मणं बाहुभ्यां राजन्यं ऊरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रम् । अन्यान्यपि तिर्यङ्नारकिप्रभृतीनि । उच्चावचान्युत्कृष्टापकृष्टानीति । आशयानुरूपैरिति । फलज्ञानपर्यन्तमाशेरत इत्याशयाः कर्मज्ञानवासनाः तदनुरूपैस्तत्सदृशैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरित्युपलक्षणम् । अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैस्तत्फलैश्च सुखादिभिः सम्यग् योजयति । यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद् ब्रह्मादिशरीरमुपादत्त इतिपक्षस्तदा नियोगः कायवाङ्मनोव्यापारसिद्धये तत्प्रेरणं प्रयत्नवदात्मसंयोगलक्षणम् । मुखेत्यादिना ब्राह्मणत्वाद्यभिव्यञ्जकव्यक्तिविशेषनिमित्ततत्तदट्टष्टोपनिब-

---

(१) कूश्माण्डादीन्—पा० ३ पु० ॥

(२) स्वधाभागाधिकारिणः—पा० ३ पु० ॥

द्वभूतभेदप्रतिपादनम् । तदेवमियता प्रबन्धेन प्रलयविच्छित्तावदृष्टापेचैः परार्थप्रवृत्तेन परमेश्वरेणाधिष्ठितैः पृथिव्यादिभिर्विश्वमारभ्यत इति वदता सर्वे पूर्वाचेपाः परिहृता बोद्धव्याः । तथाहि । विच्छेदे तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाख्यमप्रत्यूहमूहेत । मानसमन्वादिसृष्ट्या चाद्यव्यवहारमुपपादयेत् । अदृष्टापेचया वैचित्र्यं समर्थयेत् । परार्थप्रवृत्त्या च निष्प्रयोजनशङ्का(१)मुत्सारयेत् । परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्यप्रवृत्तिचैतन्यप्रवृत्तिनियमौ च समञ्जसयेदिति (२) । स्यादेतत् । सर्वमेतदीश्वरसद्भावसिद्धौ सम्भवेत् तत्सिद्धावेव किं प्रमाणमिति चेत् । तद्बहुत्वेपि किञ्चिदुच्यते । शरीरानपेचोत्पत्तिकं बुद्धिमत्पूर्वकं कारणवत्त्वात् । यत्कारणवत् तद्बुद्धिमत्पूर्वकं यथा रथः । तथा चैतत् तस्माद्बुद्धिमत्पूर्वकमिति । नन्वनुपलब्धपूर्वकोटिकेषु पर्वतादिषु कारणवत्त्वस्याप्रतीतेर्भागासिद्धमिति चेत् न द्रव्येषु सावयवत्वेन तद्गुणेषु कार्यगुणत्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात् । कारणवत्त्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेन सह दृष्टान्ते घटादौ दर्शनात् तद्विपरीतस्य पचे विवचितत्वात् विरुद्धमिदमिति चेत् न साहचर्यमात्रेणाविरोधात् । कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने रूपसाहचर्यवदरूपस्याविनाभावाभ्युपगमे त्वसर्वज्ञत्वाद्युपेतकर्तृपूर्वकत्वमुपस्थापयति । हेतौ कस्तद्विपरीतमभिप्रेयात् । यतो विरोधश्चोद्येत । असर्वज्ञस्य शरीरिणः प्रमाणनिरस्तत्वात् । त्वमेव तद्विपरीतमभिप्रैषीति चेत् । नन्वेवमसर्वज्ञेन शरीरिणा

(१) निष्प्रयोजनत्वात् शङ्का—पा० ३ पु० ॥
(२) सम्पादयेत्—पा० ३ पु० ॥

हेतोरव्यापनात् कुतस्तद्विपरीतेन विरोधः । तथाविधस्यानुपलब्धेरिति चेत् । सुतरां तर्हि विरोधसिद्धेरसम्भवो जात्यन्धेन रूपस्पर्शयोरिव परस्परधर्मिपरिहारेणाप्रतीतेः । प्रतीतौ वा एकत्र धर्मिणि सहोपलम्भेन विरोधस्य बाधितत्वात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां वायावनुपलम्भेपि पृथिव्यादौ रूपसहचरस्पर्शवत् । स्यादेतत् । न हेतुसाध्यविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे किं नाम व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामानीयमानयोर्विशेषयोरेव विरोधः । तथाहि । व्याप्तिस्तावद्दर्शनबलप्रवृत्ता(१) यथादृष्टं विशेषमुपस्थापयति(२) । नालौकिकमशरीरित्वादि । पक्षधर्मतापि शरीरिणा किञ्चिज्ज्ञेन अनित्यज्ञानादिमता नोपपद्यत इति तद्विपरीतमुपस्थापयति । न चानयोर्विरोधे किञ्चित् सिध्यति । सोऽयं विशेषविरोध इति । तदपि नास्ति । स्वरूपेणानयोरविरोधात् । परस्परानपेक्षायां विशेषानुपस्थापनात् । न हि यो धूमवान् स वह्निमानिति केवलया व्याप्त्या किञ्चिदुपनीयते । तथा सति पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् नाप्ययं धूमवानित्यनया पक्षधर्मतया नियमानपेक्षया किञ्चिदुपस्थाप्यते । तथा सति व्याप्तिवैयर्थ्यादिति । किन्तु परस्परसहकारितया । तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव विरोधासिद्धिः । सापेक्षतादशायां सहोपलम्भादेवेति(३) । नन्वलौकिकं विशेषमुपस्थापयति पक्षधर्मता । न चासौ लौकिकं व्याप्त्या-

(१) दर्शनवशात् प्रवृत्ता—पा० ३ पु० ॥

(२) विशेषमुपनयति—पा० ३ पु० ॥

(३) धूमवानित्यनया पक्षधर्मतया विशेषस्योपस्थापितत्वात् क्व विरोधः—इत्यधिकं ३ पु० । सापेक्षदशायां तूभयापेक्षतयार्थसमर्थकत्वादेव न विरोधः—पा० २ पु० ॥

नुस्मारितं(१) सहत इति ब्रूमः। ततः किम्। स(२) न सिद्धेदिति चेत्। कोनु तं साधयितुमुद्यतः। अनेनैव(३) विरोधिनान्योपि न सिद्धेदिति चेत्। तदिदमायातं द्व्यणुकगतं कार्यत्वं कार्यसमवायिकारणत्वं न सहत इत्यकार्यमपि न भविष्यतीति। स्यादेतत्। साध्यांशविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे। तथाहि। नित्यत्वं आकाशादौ ज्ञानत्वपरिहारेण सिद्धं ज्ञानत्वं च नित्यत्वपरिहारेणास्मदादिज्ञाने तथा कर्तुः शरीरित्वं कुविन्दादेरशरीरस्याकर्तृत्वं मुक्तस्य। तदनयोर्ज्ञानत्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्चैकधर्मिसंसर्गो विरुध्यते इति। एतदपि नास्ति। उपसंहारस्थानस्यै(४)कस्य धर्मिणोऽप्रतीतेः। न ह्युष्णत्वशीतत्वे पयःपावकयोरेव विरुद्धे। किन्त्वेकत्र पयसि तेजसि वा पृथिव्यां वा एकत्रोपसंह्रियमाणे तदेते अपि नित्यत्वज्ञानत्वे धर्मिभेदेनाविरुद्धे ऽपि अस्मदादिबुद्धौ गगने चोपसंहाराद्विरुद्धे इति विवक्षितमायुष्मतः। अशरीरित्वकर्तृत्वे वा कुलालादौ शुकादौ चोपसंहाराद्विरुद्धे इत्यभिमतं चिर-

---

(१) व्याप्त्यनुस्मारितमिति प्रकाशकारसम्मतः पाठः। व्याप्त्यनुस्मरणविषयीकृतमित्यर्थः। कि० प्र० व० ॥

(२) स इति। लौकिको विशेष इत्यर्थः। कि० प्र० व० ॥

(३) अनेनैवेति। लौकिकविशेषविरोधेनालौकिकोपि विशेषोऽशरीरित्वादिर्न सिद्ध्येदित्यर्थः। कि० प्र० व० ॥

(४) उपसंहारस्थानस्येति। ननु न व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यमानेन विरोधं ब्रूमः। किन्तु ज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिग्राहकमानेन। एतेन व्याप्त्योर्न विरोधः। कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्तिः पक्षधर्मतासाचिव्यात् बलीयसी कर्ता शरीर्येवेत्यत्र व्याप्तौ तदभावान्न सा तथेति तुल्यबलत्वाभावादिति निरस्तम्। कि० प्र० व० ॥

जीविनो म नः किञ्चिदनिष्टमापद्यते । न हि नित्यत्वमूर्तत्वे नभसि घटादौ वा विरुद्धे इति परमाणुसाधनस्य किञ्चिदपि हीयते । अथेश्वरात्मनि तज्ज्ञाने चोपसंहारादनयोर्विरोधो ऽभिधातुमभिलषितः । स तर्हि मूर्तत्वनित्यत्वयोः परमाणा-विव धर्मिसाधकेनैव बाधित इति बुद्ध्यस्वेति नास्ति विरोध-गन्धोऽपि विशेषविरोधोदाहरणं(१) तु चन्दनदहनवानयं सु-रभिधूमवत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । स्यादेतत् । व्यापका(२)नुपल-ब्धिबाध एव विशेषविरोध इत्युच्यते । तथाहि । कर्तृत्वव्याप-कं शरीरादि तच्चातोव्यावर्तमानं कर्तारमपि व्यावर्तयति । तृणादिविकारकारित्वेन हिमस्य वह्निमत्त्वसाधने तद्व्याप-कमौष्ण्यमिव व्यावर्तमानं अग्निमत्त्वमिति चेत् । नैतदपि सा-धीयः । कस्य हि किमत्र व्यापकं किं कर्तुः शरीरित्वादिकम् आहोस्वित्कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रथमे नेश्वरः कर्ता शरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणार्थः स्यात् । तथा चाश्रया-सिद्धिः । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा । सावयवाः परमाणवो मूर्तत्वादितिवत् । द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरा-दाविव शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भेन निरस्तः । दृष्टान्तस्तु सर्वथै-वानुपपन्नः । तृणादिविकारो हि यदि रूपादिपरावृत्तिमात्र-हेतुः स नूनमौष्ण्यापेक्षेण तैजसा कर्तव्यः । तादृशे च पाके ऽनिमित्तं हिममिति । न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । न हि सौ-

---

(१) विशेषविरुद्धेति । यत्र साध्यसाधनविशेषणयोर्विरोध इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) व्यापकेति । कर्तृव्यापकशरीरस्य यानुपलब्धिस्ततो बाध इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

रस्य तेजसस्त्रैलोक्यपाकहेतोर्हिमादपगमः क्षमते(१)। अथ विकारो भस्मादिरूपो विवक्षितः सोऽसिद्ध एव हिमहतेषु तृणादिषु क्व विरोधो बाधो वा। अथ रूपादिपरावृत्तिमात्रेणैवाग्निः साध्यते तदशक्यम्। तस्य दर्शनस्पर्शनग्राह्यस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वात् अतादृशस्य तेजोमात्रस्य निवृत्तेरशक्यत्वादनिष्टत्वाच्च। तस्माद् व्यापकानुपलब्ध्या अनुमानं बाध्यते इति रिक्तं वचः। सत्प्रतिपक्षस्तु कथं चित् स्यात्। अग्निमद्धिमं तृणादिविकारहेतुत्वात्। निरग्निकं हिमं तथाविधौष्ण्यरहितत्वादिति। अस्तु तर्हि तदेव प्रकृते। शरीरानपेक्षोत्पत्तिकं अकर्तृपूर्वकं शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वात् गगनवदिति। नैतदेवं शरीरानपेक्षाया उत्पत्तेरसाधारणत्वात् सकर्तृकाद्घटादेरिवाकर्तृकादाकाशादेरपि (२) व्यावृत्तत्वात् उत्पत्तिव्यावृत्तिमात्रस्य चासिद्धेः। शरीरादनुत्पत्तेश्चासमर्थविशेषणत्वात्। सपक्षे गगनादावनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्यत्वनिश्चयात्। निश्चितव्याप्तेश्च पक्षोपनयनात्। अन्यथातिप्रसङ्गात्। स्यादेतत्। यथा ज्ञानस्य नित्यत्वे शरीरापेक्षा नास्ति ज्ञानगतकार्यत्वप्रयुक्तत्वाच्छरीरसम्बन्धस्य। तथा प्रयत्नस्य नित्यत्वे ज्ञानापेक्षापि न स्यात् प्रयत्नगतकार्यत्वप्रयुक्तत्वात् ज्ञानसम्बन्धस्येति। तर्कापरिशुद्धिरस्तु दूषणमिति चेत्। तदप्यसारम्। ईश्वरमधिकृत्य तर्काणामाश्रयसिद्ध्यसिद्धिभ्यामनवसरदुःस्थत्वात्। य-

(१) क्रियत—पा० २ पु० ॥

(२) आकाशादेरिति। तत्रोत्पत्तिरेव न कुत्र शरीरानपेक्षेत्यर्थः। ननु शरीरापेक्षोत्पत्तिराहितत्वं हेतुः स चाकाशादावस्त्येवेत्यत आह। शरीरादनुत्पत्तेश्चेति। कि० प्र० व० ॥

दीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् अनित्यज्ञानवांश्च भवेत्। यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यादनित्यः स्यात्। यदीश्वरप्रयत्नो नित्यः स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात्। यदीश्वरस्य बुद्धिः स्यात् असर्वविषया भवेदित्यादयो हि ते क्षित्यादिकमधिकृत्य विपर्ययापर्यवसानात्। यदि विवादाध्यासितं बुद्धिमद्धेतुकं अभविष्यत् अनित्यप्रयत्नहेतुकतामापत्स्येत। शरीरजन्यं वाऽभविष्यत् असर्वज्ञकार्यं चेत्यादयो हि ते तद्विपर्ययाश्च(१)समर्थविशेषणत्वेन प्रागेव निरस्ताः। न च प्रयत्नेन बुद्धिरिह साध्यते बुद्ध्या वा प्रयत्नः इतरव्यावृत्त्या वान्यतरव्यावृत्तिर्येनैतत्सम्बन्धौपाधिकत्वं चोद्यमवकाशमासादयेत्। किन्तु धूमवत्त्वेनार्द्रेन्धनप्रभवदहनवत्त्वमिव कार्यत्वेन परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तृमत्त्वम्। तथा च साध्यांशयोर्ज्ञानप्रयत्नयोर्दहनार्द्रेन्धनयोरिव सोपाधिरपि सम्बन्धो हेतुं न दूषयति। तस्य साध्यसम्बन्धे निरुपाधिकत्वादिति। ननु कारणविशेषादवश्य(२) कार्ये विशेषेण भवितव्यम्। अस्ति च केषुचिच्छरीरादि कारणं ततोपि विशेषः स्यात्। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा शरीरिकर्तृत्वानुमानं न स्यात्। स च विशेषोपदृष्टेरक्रियादर्शिनोपि कृत-

(१) तद्विपर्ययाश्चेति। क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकमनित्यप्रयत्नाजन्यत्वादित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वमजन्यत्वस्यैव साध्यव्याप्यत्वादित्यर्थः। न चेति। यदि प्रयत्नेन बुद्धिं बुद्धिनिवृत्त्या वा प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत् तदा ज्ञानसम्बन्धे प्रयत्नगतं कार्यत्वमुपाधिः स्यात्। न चैवमपि तु यथा धूमेनैकदैवार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं साध्यते तथा कार्यत्वेनैकदैव प्रयत्नबुद्धिसाधनमित्यर्थः। कि० प्र० व०॥

(२) अवश्यमिति। कार्ये विशेषस्याकस्मिकत्वापत्तेरित्यर्थः। कि०प्र०व०॥

बुद्धिरुत्पद्यते । तदित्यदूरविप्रकर्षेणोच्यते । ततः स एव कर्तारं प्रयोजयति । कार्यत्वसामान्यं तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीति न विशेषस्य विशेषं प्रत्येव प्रयोजकत्वे सामान्यं प्रत्यनुपाधित्वात् । अन्यथा घटादिष्ववान्तरविशेषेषु सत्सु यद्दृष्टेरित्याद्युपलक्षितोपि विशेषस्तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीत्यप्रयोजकः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । तर्कस्तु(१) यदि कार्यं कर्तारमतिपतेत् तत् कारणान्तरमप्यतिपतेत्(२) । तथा च कार्यत्वादेव हीयत इति संक्षेपः । विस्तरस्तु(३) न्यायकुसुमाञ्जलावात्मतत्त्वविवेके चाध्यवसेय इति । अस्तु तावदेवं विशेषस्य तु कुतः सिद्धिः । यथा ह्यप्रतीतेन विरोधादि प्रत्येतुमशक्यम् । तथा तस्य साधनमप्यशक्यम् । लब्धरूपं हि क्वचित् किञ्चिद्विधीयत इति चेत् । न । साधनसामान्यसम्बन्धबलेन साध्यसामान्यविधावुपक्रान्ते तत्सहकारिपक्षधर्मताबलेनाप्रतीते विशेषे

(१) तर्कस्त्विति । विवादपदं कर्तृजन्यं यदि न स्यात् जन्यं न स्याद् व्योमवदित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) अतिक्रामेत् – पा० ४ पु० ॥

(३) ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिरस्तु । न च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणकत्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वाच्च तन्नोपाधिः । प्रकृते तादृशानुपाधिताबीजस्य साध्यव्यापकताग्राहकमानाभावस्य भावात् । शरीरसहकृततयैव कर्तुः कार्यजनकतया कार्यकारणभावस्य साध्यव्यापकताग्राहकत्वात् । अत एव साधीन्नीतः पर्वतेतरवह्निमत्त्वे चार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वसम्बन्धेन जलस्य गन्धवत्त्वे पृथिवीत्वमुपाधिर्भवति तेषां साध्यव्यापकताग्राहकतामानसत्त्वादित्यत आह । विस्तरस्त्विति । शरीरजन्यत्वं नोपाधिः इत्यादिजन्यकार्ये साध्याव्यापकत्वात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य च साधनव्यापकत्वात् । अदृष्टपरमाण्वादीनामीश्वरेण साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठानादित्यादानाच्च विस्तर इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

पर्यवसानात् । सामान्यसङ्गतिबलप्रवृत्तानां पदानामाकाङ्क्षादिसहकारिलब्धेऽलौकिक इव वाक्यार्थ इति प्रमाणवृत्तम् । अन्यथा न किञ्चित् क्वचिदप्रतीतं प्रतीयेतेति । अत्र कश्चिदाह । कृतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणा अन्वयिन एवाष्टद्रव्यातिरेकादेरपि सिद्धेः । तदसत् । आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्यां विशेषव्यवस्थापनात् । शाब्दो ह्यर्थो यावता विना नान्वयमुपैति तावन्तमनालम्ब्य प्रतीतेरपर्यवसानमत्राकाङ्क्षेत्युच्यते । तावानवधिरन्वयिनस्तत्प्रतीतौ पर्यवसितायां क्वचिद्विशेषे प्रमाणान्तरबाधोनुपपतिश्च तावती सीमा व्यतिरेकिणः । तदत्र नगादिद्व्यणुकपर्यन्तपक्षीकरणे तत्कारणपरमाण्वादिविषयं ज्ञानं यदि न स्यात् कः शब्दार्थो नगसागरादि सकर्तृकमिति । परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृशब्दवाच्यत्वात् । एवं सर्गादिकार्यपक्षीकरणे तत्काले यदि न शरीराद्यनपेक्षं ज्ञानं कोर्थः सर्गादि कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकमिति । सर्गसन्निहितो हि शरीरेन्द्रियविषयग्रामविरहोपलक्षितः कालः सर्गादिरित्युच्यते । तस्माद्विशेषप्रतीत्या सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिह पक्षधर्मतासहायात् कार्यत्वादेव नित्यसर्वज्ञकर्तृत्वसिद्धिः । इच्छादयः क्वचिदाश्रिताः कर्यत्वाद्गुणत्वाद्वेत्यत्र त्वष्टद्रव्यातिरिक्तपारतन्त्र्यमप्रतीत्य शब्दार्थो न प्रतीयत इति नास्ति । न ह्याश्रयादिशब्दाः क्षित्याद्यतिरिक्तार्थाः(१) क्षित्यादिविरुद्धार्था वा येन तत्प्रतिक्षेपनियमेनेच्छादिपदार्थानामन्वयः । प्रमाणान्तरबाधपर्यालोचनादनुपपत्तिरि(२)त्यन्यदेतदिति ॥

(१) क्षित्यादिव्यतिरिक्तार्थाः—पा० ४ पु० ॥

(२) पर्यालोचनयानुपपत्ति— पा० ४ पु० ॥

आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे सति पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति। आकाशं कालो दिगिति। तत्राकाशगुणाः शब्दसंख्याप-

---

आकाशनिरूपणप्रसङ्गेन(१) कालदिशोरुपन्यासः। आकाशकालदिशामिति। पारिभाषिक्यो निमित्तमन्तरेण शृङ्गग्राहिकतया तिस्रः संज्ञा भवन्ति। आकाशं कालो दिगिति। कुतो हेतोरित्यत आह। अपरजात्यभावे सतीति। अपरजातीनामाकाशत्वादीनामभावादित्यर्थः। तदेव कुत इत्याह। एकैकत्वाद् व्यक्तिभेदाभावात्। नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्ति (२) सामान्यमितिलक्षणव्याघातेन स्वरूपव्याघातप्रसङ्गादिति भावः। तथापि पारिभाषिकत्वमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वेन स्वरूपनिर्देशानुपपत्तेः। यः शब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं तु शब्दाश्रयत्वमेवोपाधिः स्यात्। न। शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणतया तटस्थत्वात्। अयमसौ देवदत्त इत्यत्रेदंतावत्। अन्यथा शब्दगुणमाकाशमिति सहप्रयोगो न स्यात्। यद्येवमाकाशादिशब्देभ्यः परस्य त्वतलादेर्निरर्थकत्वमापद्येत इति चेत्। न। आकाशस्य स्वरूपमितिवदौपचारिकत्वाद् व्यावृत्तिपरत्वाद्वेति। तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये स्वरूपस्थितये(३) च गुणानाह। तत्रेति। तास्वाकाशकालदिक्षु मध्ये तत्र आकाशस्य शब्देन स्वरू-

---

(१) प्रसङ्गात् – पा० ४.पु० ॥

(२) अनेकवृत्ति – पा० ३ पु० ॥

(३) तस्य स्वरूपस्थितये द्रव्यत्वसिद्धये – पा० ४ पु० ॥

रिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः। तत्र शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वा-

---

पं संख्यादिना द्रव्यत्वं च व्यवस्थाप्यते। अरूपतया चक्षुषस्तत्राप्रवृत्तेः(१) तस्य रूपयोग्यतामुपादायैव द्रव्यग्राहकत्वात् अन्यथा आत्मनोपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। कथं तर्हीह पक्षी नेह पक्षीति प्रत्यय इति चेत्। आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः तथापीहालोको नेहालोक इति कथमिति चेत्। तदवयवानाश्रित्येति यत्किञ्चिदेतत्(२)। कथं पुनः शब्दस्तत्स्वरूपव्यवस्थापक इत्यत आह। शब्द इति। शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्। योपि हि स्पर्शवद्विशेषगुणं शब्दमिच्छति सोऽपि स्थूलवीणाद्याश्रय(३)मिच्छेत्। न तु(४) परमाण्वाद्याश्रयमप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात्। तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्यवतः कार्यत्वेन सामान्यादित्रयव्यवच्छेदे स्पर्शरहिततया च कार्यद्रव्यत्वव्यावृत्तौ(५) प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया च सामान्यगुणत्वकर्मत्वानुपपत्तौ विशेषगुणत्वमुभयवादिसिद्धम्। स्पर्शवद्द्रव्यं प्रति शब्दस्य तत्प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते। न स्पर्शवद्विशेषगुण इति। अत्र हेतुरकारणगुणपूर्वकत्वादिति। स्पर्शवतां शङ्खादी-

---

(१) अचाक्षुषत्वेनाप्रतीतेः—पा० ४ पु० ॥

(२) किञ्चिदिदम्—पा० ४ पु० ॥

(३) वीणाशङ्खाद्याश्रय—पा० ४ पु० ॥

(४) न च—पा० ४ पु० ॥

(५) बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षद्रव्यत्वव्यावृत्तौ—पा० ४ पु० ॥

दाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः ।

नां यानि समवायिकारणानि तेषां ये गुणास्तदनपेक्षत्वात् । ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगुणा न ते तदनपेक्षाः यथा रूपादय इति केवलव्यतिरेकी । अत्र च पिठरपाकानभ्युपगमात् न तद्विशेषगुणैर्विरोधः । परमाणुगुणैस्तु स्यात् । तन्निरासार्थमाह । प्रत्यक्षत्वे सतीति । हेत्वन्तरमाह । अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । सत्स्वेव वंशशङ्खादिषु तन्निवृत्तेः(१) ये पुनस्तेषां विशेषगुणाः न ते तेषु सत्सु निवर्तन्ते । यथा रूपादयः । अत्रापि पूर्ववत् प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषञ्जनीयम् । अन्यथा परमाणुगुणैरेव विरोधः स्यात् । सुखादीनामात्मगुणत्वसिद्धावन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । अनयोस्तर्कं सूचयति । आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति । आश्रयाभिमताच्छङ्खादेरन्यत्र कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युपलब्धेः । यदि हि शङ्खाद्याश्रयः शब्दः स्यात् तत्पिधाने नोपलभ्येत कर्णविवरपिधान इव सर्वदैवाप्राप्तेः अप्राप्तस्य च ग्रहणे सर्वत्र सर्वदैव सर्वैः सर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्गः । न च शङ्खश्रवसोः प्राप्तिरस्ति । न चाश्रयानपेक्षा एव गुणाः परेण प्राप्यन्ते तस्माच्छङ्खादीनि निमित्तान्यपहाय द्रव्यान्तरे वर्तमानो वीचीतरङ्गन्यायेन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशादिदेशं प्रत्यासन्न उपलभ्यते(२) । अन्यथा त्वनुपलब्धिप्रसङ्गः । ननु वायुगुणोपि भविष्यतीति । अन्यथापि भेर्यादिषु ताडितेषु यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः पवनो निमित्तीभविष्यतीत्यभ्युपगमः(३) । वदन्ति च केचिद्वायुरापद्यते शब्द-

---

(१) सत्स्वेव शङ्खादिषु निवृत्तेः — पा० ४ पु० ॥

(२) भावन्न उपलभ्यते — पा० ४ पु० (३) भविष्यतीत्युपगमः - पा० ४ पु० ॥

वाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यस-

तामिति । न । श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन वहिरिन्द्रियत्वात् । वहिरिन्द्रियस्य च प्रतिनियतग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात् । अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थत्वेऽन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । एकस्य सर्वार्थत्वे तद्व्यावृत्तौ गुणान्तरानुपलम्भप्रसङ्गात् । तथा च शब्दस्य वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि वायवीयत्वप्रसङ्गः । ततः किमिति चेत् । एकस्य स्पर्शशब्दग्राहकत्वे ऽनेकार्थतयां वाह्यत्वव्यघातः(१) वाह्यत्वे चानेकार्थत्वानुपपत्तिः । वायवीयत्वाविशेषेपि त्वक्श्रोत्रयोर्व्यक्तिभेदात् प्रतिनियतार्थत्वाविरोध इति चेत् । न । प्रतिशरीरं घ्राणादीनां व्यक्तिभेदेपि विषयवैचित्र्यादर्शनात् अदृष्टवैचित्र्यादेवमपि स्यात् । को विरोध इति चेत् तर्हि पार्थिवैकप्रकृतीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पादकवैचित्र्यं विषयव्यवस्थायै भविष्यतीति कृतं रसनादीनां प्रकृत्यन्तरकल्पनया । वाह्यानुसारेण तत्र तथेति चेत् समः समाधिः । तस्माद्यथोक्तहेतुभ्यां शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति । आत्मगुणो भविष्यतीत्यत आह । नात्मगुणः । कुत इत्यत आह । वाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । मनसोऽन्यदिन्द्रियं वाह्येन्द्रियं तत्प्रत्यक्षत्वात् गन्धादिवदित्यन्वयी । वाह्येन्द्रियत्वं श्रोत्रस्य प्रतिनियतविषयत्वाच्चक्षुर्वत्(२) । आत्मगुणानां वाह्येन्द्रियेण ग्रहीतुमयोग्यत्वात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । हेत्वन्तरमाह । आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति । यत्रस्थः शब्दस्ततोऽन्य आ-

---

(१) व्याघातप्रसङ्गात्– पा॰ ४ पु॰ ॥

(२) नियतार्थग्राह्यत्वात् सिद्धम्– पा॰ ४ पु॰ ॥

समवायादहङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः।

त्मा आत्मान्तरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः। वीणाद्याश्रयो हि(१) शब्दः प्रतीयते तत्सन्तानद्वारेण(२) श्रोत्रस्थो वा तस्मादन्यश्चास्य ग्राहकः। ये त्वात्मगुणा गृह्यन्ते ते च(३) ग्राहकस्था एव गृह्यन्ते। यथा सुखादयः। गृह्यमाणस्तु शब्दो न ग्राहकस्य इति। तदेव कुत इति चेदत आह। आत्मन्यसमवायात् ग्राहकासमवायात् (४)। इदमप्यसिद्धमत आह। अहङ्कारेण विभक्तस्य व्यधिकरणस्य ग्रहणात्। वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते न त्वहं वाद्ये अहं पूर्ये वेति कस्यचित्प्रत्ययः। अहङ्कारेण व्यधिकरणस्याप्यात्मसमवायेन गन्धादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः। अन्ये(५) त्वात्मान्तरग्राह्यत्वादिति अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्णयन्ति स तु सन्दिग्धासिद्धः। सन्तानानुमानेन मूलप्रत्यभिज्ञानान्नैष दोष इति चेत्। तर्हि सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानविषयत्वादनैकान्तिको हेतुः स्यात्। आत्मसमवेतस्यैव वीचीतरङ्गन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावाच्च। तस्माद्यथाव्याख्यातमेवास्तु। न दिक्कालमनसां विशेषगुण इति शेषः। तत्र हेतुः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति। अत्र श्रोत्रेति स्वरूपकथनमात्रम्। ग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्येव हेतुः गन्धादिवदिति। आ-

(१) वीणाद्याश्रयतया – पा० ४ पु०। (२) न्यायेन – पा० ४ पु०॥

(३) आत्मस्था – इत्यधिकम् – पा० ४ पु०।

(४) ग्राहकेऽसमवायात् – पा० ४ पु०॥

(५) न्यायकन्दल्यां मतमिदं दृश्यते॥

श्रोत्रग्राह्यत्वाद्विशेषगुणभावाच्च(१) न दिक्कालमनसाम्। पारिशेष्याद्(२) गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गम्। शब्दलिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम्।

त्वगुणत्वे शब्दस्य मनसः श्रोत्रस्य साङ्कर्यप्रसङ्गः। दिक्कालमनोगुणत्वे च शब्दस्य विशेषगुणत्वव्याघातः। हेत्वन्तरमाह। विशेषगुणभावाच्चेति (३)। दिक्कालमनसामिति वाक्यशेषः। प्रयोगस्त्वयं शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वाद् गन्धादिवदिति तद्गुणत्वे शब्दस्य तेषां तत्त्वव्याघातः। धर्मिग्राहकेण प्रमाणेन तेषां विशेषगुणप्रतिक्षेपादिति। ननु यदि नाम शब्दः पृथिव्यादीनामष्टानां गुणो न भवति माभूत् आकशं तु नवममस्तीति किं प्रमाणमत आह। पारिशेष्याद्गुणो भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गमिति। अयमर्थः। शब्दस्तावद्द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्रूपवदिति। सामान्यतो द्रव्यत्वसिद्धौ शब्दाश्रयत्वेनाकाशसंज्ञायां विनिवेशितायां तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो व्यावर्त्यते(४) शब्दाश्रयत्वात् यः पुनः न पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते नासौ शब्दाश्रयो यथा पृथिव्यादय एव। न च नायं शब्दाश्रयः तस्मादितरेभ्यो भिद्यते। यथा च पृथिव्यादिषु शब्दो न समवैति तथोक्तमधस्तादिति निरवद्यम्। सोऽयं परिशेषो व्यतिरेकः तदिदमुक्तं गुणो भूत्वेति। एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वे च गुणान्तराख्यस्यैवाह। शब्दलिङ्गाविशेषादिति।

---

(१) वैशेषिकगुणभावाच्च इति क्वचित् (२) परिशेषात् – पा० ३ पु०।
(३) वैशेषिकगुणभावात् – पा० ३ पु०। (४) भिद्यते – पा० ४ पु०॥

तदनुविधानात् पृथक्त्वम्। विभववचनात् परम-

यद्यपि द्रव्यत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धं न ह्येकत्वमन्तरेणासमवायिकारणनिरपेक्षं(१) द्वित्वादिकमपि सिध्यति। भवितव्यं च तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां नवानां पञ्चानां त्रयाणामित्यादेर्व्यवहारस्य(२) बाधकं विना संख्यादिनिमित्तकत्वात् (३)। अन्यथा पृथिव्यादिष्वपि सा न स्यात्। तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्यस्यानेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं(४) साधयितुमयमारम्भः तच्च वैभवे सति शब्दलिङ्गमविशिष्टं सत्साधयति। सर्वेषामेव शब्दानां तदेकाश्रय(५)-तयैवोपपत्तौ आश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गात् श्रोत्रव्यवस्थाप्यदृष्टव्यवस्थयैवोपपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति। तदनुविधानात् पृथक्त्वमिति। एतदपि पूर्ववत्। द्रव्यत्वेन सामान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह। विभववचनादिति। विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेति सूत्रकारवचनात्। विभवो विभुत्वं सर्वैर्मूर्त्तिमद्भिः सह संयोगः। तस्मात् परममहत्परिमाणम्। परिमितस्य सर्वसंयोगानुपपत्तेः (६)। परममहदिति भावप्रधानो निर्देशः। अथवा परममहतो द्रव्यस्य परिमाणं परममहत्परिमाणमिति षष्ठीसमासः(७)। सामानाधिकरण्ये हि परममहापरिमाणमिति स्यात्। अथ विभुत्वस्य कुतः सिद्धिः।

---

(१) कारणानपेक्षं – पा० ४ पु०। (२) इत्यादिव्यवहारस्य – पा० ४ पु०।
(३) निमित्तत्वात् – पा० ४ पु०। (४) नियमेनैकत्वं – पा० ४ पु०।
(५) अभिन्नाश्रय – पा० ४ पु०। (६) अपरिमितस्य संयोगानुपपत्तेः पा० ४ पु०।
(७) षष्ठीतत्पुरुषः – पा० ४ पु०।

महत्परिमाणम्। शब्दकारणत्ववचनात् संयोगविभागाविति। अतो गुणवत्त्वादनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्। समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नि-

स्पर्शशून्यत्वे सति प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादात्मवत्। अन्यथा परमाणुत्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वविरोधात् अवयवित्वे स्पर्शशून्यत्वविरोधात्। शब्दकारणवचनात् संयोगविभागौ संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति(१) सूत्रकारवचनात् संयोगविभागौ। यद्यपि द्रव्यत्वेनैव संयोगविभागयोः सिद्धिः। तथापि विपक्षे बाधकं वक्तव्यमिति तदुच्यते। यदि संयोगविभागौ नभसि न स्याताम् असमवायिकारणाभावाच्छब्दो नोत्पद्येत (२)। यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात् द्रव्यत्वमस्य सिद्धम् तथापि संख्यादिना गुणेनापि तत्साधयितुं शक्यमिति तदप्याह। अत इति। गुणवतोऽप्यद्रव्यत्वे तल्लक्षणव्याघातादिति। अनाश्रितत्वादिति। आश्रयैकस्वभावत्वादित्यर्थः (३)। अन्यथा समवायेन व्यभिचारः स्यादिति। आश्रयैकस्वभावस्याप्यद्रव्यत्वे गुणत्वापत्तौ स्वरूपव्याघातादिति। यद्यप्येकत्वादेव नित्यत्वाकार्यत्वे सिद्धे अनित्यत्वे कार्यत्वे च ततः पूर्वं पश्चाज्जायमानाः शब्दा आकाशान्तरे वर्त्तेरन् तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिविकलं नभस्तथापि प्रपञ्चार्थमाह। समानेति। तथाहि नास्यारम्भकं नभ एव तेनैव तस्यानारम्भात्। नापि नभोन्तरमसत्त्वात्। नापि विजातीयं पृथिव्यादि कारणगुणपूर्वक्रमेण कार्ये रूपादिमत्त्व-

(१) शब्दाच्च तस्य निष्पत्तिरिति – पा० ४ पु०।

(२) नोपपद्येत – पा० ४ पु०।

(३) आश्रयैकस्वभावात् – पा० ४ पु०

त्यम्। सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धौ निमित्तं श्रोत्रभावेन। श्रोत्रं पुनः श्रवणविवरसंज्ञको नभोदेशः। शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिबद्धस्तस्य च नित्यत्वे सत्युपनिबन्धकवैकल्याद्बाधिर्यमिति ॥

प्रसङ्गात्। नाप्यात्मदिक्कालमनांसि स्पर्शशून्यतया तेषामनारम्भकत्वादिति शब्दाश्रयतया परार्थत्वमस्योक्तम्। सम्प्रति तदुपलम्भकतया परार्थतामाह। सर्वप्राणिनामिति। तर्हि सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात् तस्य सर्वसाधारणत्वाद्व्यापकत्वाच्चेत्यत आह। श्रोत्रभावेनेति। ननु किमिदं श्रोत्रम् नहि पृथिव्यादेर्घ्राणादिवदाकाशस्यापि किञ्चित्कार्यमस्तीत्यत आह। श्रोत्रं पुनरिति। अत्र पुनःशब्देन पृथिव्यादिकार्येभ्यो घ्राणादिभ्यो व्यवच्छिनत्ति। श्रवणे कर्णशष्कुल्यौ तयोर्विवरं तत्संज्ञको नभोदेशः। अव्याप्यवृत्तिसंयोगोपचारात् देशव्यपदेशः। ननु बधिरस्या(१)स्तीत्यत आह। शब्देति। शब्देन निमित्तेन विषयतया य उपभोगः सुखदुःखानुभवस्तत्प्रापकाभ्यां तत्संपादकाभ्यां धर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धो विशिष्ट इत्यर्थः। एवं सति च विशेष्यस्य सद्भावेपि विशेषणांशस्य वैकल्यात् कस्यचिद्बाधिर्यम्। यथा शरीरसद्भावेप्युपभोगहेत्वदृष्टवैकल्यात् सुखज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यत आह। तस्य चेति। उपलक्षणं चैतत् कर्णमलादिना शुषिरव्याघातादपि (२) बाधिर्यं भवति। अन्यथा भेषजादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तिरिति(३) ॥

---

(१) नन्वसौ बधिरस्य – पा० ४ पु०। (२) शुषिरव्याघातात् तैरेव – पा० ४ पु०।
(३) खं समाप्तमिति – अधिकं ४ पु०।

कालः परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचि-

काललक्षणमाह। काल इति। अत्र परापरेति भावप्रधानो निर्देशः परत्वापरत्वयोर्व्यतिकरः परापरव्यतिकरः दिक्कृताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां विपरीते परत्वापरत्वे इत्यर्थः। परापरव्यतिकरश्च(१) यौगपद्यादिप्रत्ययाश्चेति समासः ते लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः। परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्गुणे वक्ष्यते। ते युवस्थविरयोर्वर्तमाने कालमनुमापयतः। कथम् बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि हि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यमानमसमवायिकारणवत् कार्यत्वादिति स्थिते च रूपादीनां च व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां च वैयधिकरण्ये तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते न चाविभुनो द्रव्यस्य संयोग(२)स्तथा भवितुमर्हति व्यभिचारादिति तद्द्रव्यं विभु स्यात्। न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतो विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः(३)। अत्रैवमालोचनीयम्। पृथिव्यादीनां संयोगस्यातद्धेतुत्वे विशेषगुणवत्त्वमप्रयोजकं सूर्यादिगतिप्राप्तिविरहस्योपाधेः सत्त्वात्(४)। अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् विशेषगुणविरहिणस्तस्याकारणत्वेऽप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषे पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात्

---

(१) परत्वापरत्वव्यतिकरश्च—पा० ४ पु०।

(२) अविभुद्रव्यसंयोग—पा० ४ पु०।

(३) "आचार्या व्योमशिवाचार्या" इति किरणावलीप्रकाशे वर्द्धमानोपाध्यायाः।

(४) गतिविरहस्योपाधेः सत्त्वात—पा० ४ पु०।

परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वाच्चात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः। विप्रकृष्टबुद्धिमपेच्योत्पद्यमानं विप्रकृष्टबुद्धिं निमित्तीकरोति अल्पतरसूरसञ्चरणापेक्षया बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितत्वं विप्रकर्षः। न चैष स्थविरशरीरे स्वरूपतः(१) संभवति तपनसमवेतेन कर्मणास्य सम्बन्धाभावात् अतो यद्द्वारेण संयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या आदित्यगतिः स्थविरमुपावर्त्तते तद्द्रव्यमस्ति न च तत् पृथिव्यादि तथा भवितुमर्हति अप्राप्तेर्व्यभिचाराच्च। अतः सकलमूर्त्तद्रव्यसंयुक्तेन तेन भवितव्यम् न चाकाशात्मानौ(२) तथा भवतः विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः। नन्वप्रयोजकमेतत् (३) अप्राप्त्युपाधिकत्वात्। अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् विशेषगुणरहितस्य तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वाच्चात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः न आकाशस्य स्वप्रत्यासत्तिमात्रेण संयुक्तसमवायिनं धर्ममन्यत्र संक्रामयितुमसमर्थत्वात्। तथात्वे चैकत्र भेर्यामभिहतायां सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात् सूर्यक्रियावद्भेरीसंयोगस्यापि संयुक्तसंयुक्तसमवायाविशेषात् कालस्य तु तत्स्वभावत्वात्(४)अयमदोषः। असिद्धिदशायां प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेः सिद्धिदशायां च बाधितत्वात् आत्मनोपि द्रव्यान्तरधर्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्या-

(१) शरीरस्य स्वरूपतः - पा० ४ पु०। (२) न चात्माकाशौ – पा० ४ पु०।

(३) न चाप्रयोजकमिति गरवः।

(४) स्वभावात् – पा० ४ पु०।

सत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षितत्वात्(१)। अन्यथा वाराणसीस्थि-तेन नीलेन पाटलिपुत्रस्थितस्य स्फटिकमणेरुपरञ्जनप्रसङ्गात्। कालस्य तु विप्रकृष्टक्रियोपसंक्रमणशक्ततयैव (२) सिद्धेर्नायं प्रसङ्ग इत्यवदातव्यम् (३) तदयं प्रमाणार्थः। स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यं तदनुविधायित्वात् पटकुविन्दवत्। ते च तपनपरिस्पन्दाः स्थविरशरीरप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वभाव-तोऽप्रत्यासन्नत्वे सति तदवच्छेदकत्वात् पटावच्छेदकमहारज-नरागवत् सा च प्रत्यासत्तिर्द्रव्यकृता प्रकारान्तरासंभवे सति प्रत्यासत्तित्वा(४)देव (पटे महारजनप्रत्यासत्तिवत्। अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावे सन्निकर्षविप्रकर्षयोरसंभवादपेक्षणीयानुपपत्तौ परत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेन तद्व्यवहारलोपप्रसंङ्गः) (५)तच्च द्रव्य-मितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वात् (६)। यत्पुनर्नैत-रेभ्यो भिद्यते तन्नैवं यथा पृथिव्यादि। एतेनापरत्वं लिङ्गतया व्याख्यातम्। यौगपद्यमेककालता अयौगपद्यमनेककालता चि-रत्वं दीर्घकालता क्षिप्रत्वमल्पकालता। अत्र कालशब्देन का-लोपाधयः सूर्यगत्यादयः उच्यन्ते तेषां प्रत्ययैः कालोऽनुमीयते। ननु प्रत्ययाः कारणतया विषयतया वा कालं व्यवस्थापयेयुः। न प्रथमः आत्मेन्द्रियादीनां तत्कारणत्वात्। न द्वितीयः तस्या-

(१) पेक्षत्वात् — पा० ४ पु०।

(२) संक्रमेण तयैव सिद्धेः — पा० ३ पु०।

(३) इति सर्वमवदातम् — पा० ४ पु०।

(४) प्रत्यासन्नत्वात् — पा० ४ पु०।

(५) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु०

(६) विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वाच्च — पा० ४ पु०।

रचितप्रप्रत्ययलिङ्गम् । तेषां विषयेषु पूर्वप्रत्ययविलक्षणानामुत्पत्तावन्यनिमित्ताभावाद्यदत्र नि-

---

तीन्द्रियतया ऐन्द्रियकप्रत्ययविषत्वविरोधात् अत आह । तेषामिति। विषयेषु घटपटादिषु युगपद्भवन्ति युगपत्कुर्वन्ति युगपद्वर्तन्ते इत्यादीनां पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यगुणादिप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययव्यावृत्ताव(१)प्यनुवृत्तेस्तदनुवृत्तावपि तेषां व्यावृत्तेर्विलक्षणत्वेन विनिश्चितानामुत्पत्तावन्यस्य निमित्तस्यासम्भवात् कालमन्तरेणेति शेषः । एते युगपज्जायन्ते कुर्वन्त्यवतिष्ठन्ते विनश्यन्ते इत्यादीनामेकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतावेकसूर्यगत्यवच्छिन्ना इत्यर्थः । न चाप्राप्ताः सूर्यगतयो विषयान्तरमवच्छेत्तुमुत्सहन्ते । न च स्वरूपेण तासां प्राप्तिरस्ति तस्माद्विशिष्टप्रत्ययाद्यनुपपत्त्या (२) विशेषणप्रापकं द्रव्यमुपकल्प्यते अन्यथा निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्याप्रत्ययस्यासंभवप्रसङ्गः । न च वाच्यं सम्बन्धस्य प्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो विशिष्टप्रत्ययेनैव च तत्प्रतीताावितरेतराश्रयत्वमिति । नहि सम्बन्धोत्र विशेषणमपितु क्रिया सा च प्रतीतैवेति सुष्ठु(३)। विशेषणसम्बन्धो हि विशेष्यप्रतीतौ सत्तयैवोपयुज्यते न तु स्वज्ञानेन अन्यथा समवायस्यातीन्द्रियत्वात् गुणकर्मसामान्यविशिष्टप्रतीति(४) वैशेषिकनये दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । परेषामप्यहं शरीरीत्यादेरदृष्टस्य नियामकस्याप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो न स्यात् । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषसम्बन्धः-

---

(१) द्रव्यव्यावृत्ता – पा० ४ पु० । (२) प्रत्ययानुपपत्त्या – पा० ४ पु० ।
(३) प्रतीतैवेति सर्वं सुस्थम् – पा० ४ पु० । (४) प्रतिपत्तिः – पा० ४ पु० ।

मित्तं स कालः। सर्वकार्याणां चोत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुस्तद्व्यपदेशात्। क्षणलवनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्तयामाहोरात्रार्द्धमासमासर्त्वयनसंवत्सरयुगकल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुः। तस्य गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः।

प्रतीयते न तु सम्बन्धाप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिरेव न सिध्यतीति स्थितिः(१)। यत्तत्साधर्म्यमुक्तं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वमिति तदाह। सर्वकार्याणामिति। उत्पत्तिरात्मलाभः स्थितिराविनाशात् क्रमवत्सहकारिसम्बन्धः विनाशः प्रध्वंसः एतेषां हेतुः। अत्र प्रमाणमाह। तद्व्यपदेशादिति। तेन कालेनोत्पत्त्यादीनां व्यपदेशात् अद्योत्पन्नः श्वः परश्वो वेति इदानीमत्रास्त्यद्य नष्टः श्वः परश्वो वेति व्यपदेश्यते यथा चैतत्तथोक्तम्। व्यवहारहेतुमाह। क्षणेति। उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमुत्पद्यते अन्त्यतन्तुसंयोगी यावन्न पट उत्पन्ने कर्मणि यावन्न विभागस्तावत्कालः क्षणः। अथवा सामग्री कार्यरहिता क्षण इति संक्षेपः। अक्षिपक्ष्मकर्मैकं निमेष इत्यादि गणितशास्त्रानुसारेण ग्राह्यम्। यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात् संख्यादयः सिद्धास्तथाप्याकाशादिव्यवच्छेदार्थविशेषगुणविरहमाविष्कर्तुं (२) सामान्यगुणानाह। तस्य गुणा इति। अत्राप्येकत्वादिसमस्तसंख्यायोगी सिद्धे (३)विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयस्यानेकत्व(४) व्यवच्छेदेन नियत-

---

(१) नियमः – पा० ४ पु०।

(२) व्यवच्छेदार्थविशेषगुणमाविष्कर्तुं – पा० ४ पु०।

(३) संख्यायोगित्वे सति – पा० ४ पु०। (४) अनुमेयस्य सतोऽनेकत्व – पा० ४ पु०।

काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात् पृथक्त्वम् । कारणे काल इतिवचनात् परममहत्परिमाणम् । कारणपरत्वादितिवचनात् संयोगः । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति । तस्याकाशवद् द्रव्य-

मेकत्वं(१) विवत्तन्नाह । काललिङ्गाविशेषादिति । व्यापकतयैकस्यैव सर्वत्र सूर्यादिगत्युपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्युत्पादकद्वारेण विश्ववर्त्तिपरत्वापरत्वोत्पत्तिनिमित्तस्योपपत्तेरनेकत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । तदनुविधानात् पृथक्त्वमित्येतदपि पूर्ववत् । कारणे काल इतिवचनात् कारणे कालाख्या इति सूत्रकारवचनात् परममहत्परिमाणम् । विशिष्टपरत्वाद्यसाधारणकारणद्रव्ये अविभोर्विश्ववर्त्तिमूर्तगतपरत्वाद्युत्पत्तौ सूर्यादिगत्युपाद्युपनयनशक्तेः परममहत्त्वाभावे च वैभवानुपपत्तेः(२) परममहत्त्वं कालस्य सिद्ध्यतीत्यर्थः । कारणपरत्वादितिवचनात् संयोग इति । कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति सूत्रकारवचनादित्यर्थः । कारणं परत्वादेः कालस्तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादकौ मूर्तसंयोगावुपचारात् । तद्विनाशकत्वाद्विभागः तस्य संयोगस्योत्पन्नस्य सत्याश्रये विनाशको विभागस्तद्विनाशादेव सिद्ध इत्यर्थः । एतेन धर्मिग्राहकप्रमाणस्य द्रव्यत्वस्य वा संख्यादिपञ्चकसाधकस्य सहायास्तर्का दर्शिताः । तथाह्येकत्वाभावे द्वित्वाद्यसिद्धिरसमवायिकारणाभावात् पृथक्त्वाभावे एकत्वानुपपत्तिः व्यापक-

(१) नियमेनैकत्वं – पा० ४ पु० । (२) विभवानुपपत्तेः – पा० १ पु० ।

त्वनित्यत्वे सिद्धे कालंलिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वेपि सर्वकार्याणामारम्भक्रियाभिनिर्वृत्तिस्थितिनिरो -

---

निवृत्तेः द्विपृथक्त्वासिद्धिश्च । परममहत्परिमाणाभावे वैभवानुपपत्तिः संयोगाद्यसिद्धौ परत्वाद्यसिद्धिरसमवायिनिमित्तयोरभावात् । विभागाभावे कार्यस्य संयोगस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । तस्याकाशवदिति । यथाकाशस्य धर्मिग्राहकादेव द्रव्यत्वं सिद्धं(१) गुणवत्त्वादपि सिद्ध्यति तथा कालस्यापि यथाकाशस्यैकत्वादेव नित्यत्वं सिद्धं समानासमानजातीयकारणाभावादकार्यतयापि सिद्ध्यति तथा कालस्यापीत्यर्थः। स्यादेतत् यद्येकः कालः कथमतीतानागतवर्त्तमानभेदेन(२) व्यवह्रियते न हि क्षणलवादिवद्वर्षादिवद्वातीतानागतादयोप्युपाधिभेदाः सन्ति(३) किं तु त एव भावाः भावे वा त एव सन्तु कृतमन्तर्गडुना कालेनेत्यत आह । काललिङ्गेति । अञ्जसा मुख्यया वृत्त्या आरम्भ इति सन्निकृष्टं प्रागभावमाह (४) । क्रियेति व्यापारः अभिनिर्वृत्तिरिति(५) फलसिद्धिः निरोध इति विनाशः तेन प्रत्येकमनागतादित्रिकं धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधमुक्तं भवति । तथाहि भविष्यति पट इति पटस्य धर्मिणः प्रागभावास्तिता भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन् पटं भावयिष्यति कुविन्द इत्यत्र धर्मिणो वर्त्तमानत्वेपि पटो-

---

(१) सिद्धमिति – नास्ति ४ पु० । (२) वर्तमानतया – पा० ४ पु० । (३) स्युः – पा० ४ पु० ।

(४) सन्निकृष्टमिति । यद्यपि प्रागभावमात्रस्य भविष्यत्ताव्यवहारहेतुत्वम् तथापि प्रतियोगिव्याप्तधर्मिग्रहं विना प्रागभावो न गृह्यत इति दर्शनार्थं सन्निकर्षोऽप्युक्तः। कि० प्र० व०॥

(५) अभिनिवृत्तिरपि – पा० २ पु० ।

धोपाधिभेदान्मणिवत् पाचकवद्वा नानात्वोपचार इति॥

त्पत्त्यनुगुणव्यापारप्रागभाववत्ता कुविन्दस्य भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालोपि भविष्यन्। एवमुत्पद्यते घटः स्मारयति पूर्वानुभवोनुभूतमर्थमनुभावयति पूर्वकर्म स्वानुरूपं फलमिति धर्मिणोऽभावेपि व्यापारसत्ता वर्त्तमानता तदुपलक्षितः कालोपि वर्त्तमानः अस्त्यात्मा विद्यते व्योम वर्तते पट इत्यादौ तु धर्मिसत्तयैव वर्तमानता(१) तदुपलक्षितः कालोऽपि वर्त्तमानः। एवमभूत्पट अकार्षीत्पटमित्यादौ धर्म्यवस्थानेऽपि फलसिद्धौ तदुत्पादानुगुणव्यापारप्रध्वंसस्थितिरतीतत्वं तदुपलक्षितः कालोऽप्यतीत उच्यते नष्टो घट इत्यादौ धर्मिस्वरूपनिवृत्तिरेवातीतत्वं तदुपलक्षितः कालोऽप्यतीत इति। न चैष(२) व्यवहार उपाधिमात्रेण शक्यते यदा भारतवर्षेषु मध्याह्नस्तदोत्तरेषु कुरुष्वर्द्धरात्र इत्यादौ सम्बन्धाभावात्। बौद्धः सम्बन्धो भविष्यतीति चेत् सत्यम् तदर्थमेव निमित्तमनुसराम इत्यलं विस्तरेण। स एकोप्युपाधिभेदादनेकव्यवहारमातनोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। मणिवदिति। यथा स्फटिकादिरेकरूपोपि उपाधिभेदान्नीलः पीत इत्यादि व्यवह्रियते तथा कालोपीत्यर्थः। ननु किं मणौ

---

(१) विद्यमानता — पा० ३ पु०।

(२) न चेति। यदैव मध्याह्नस्तदोत्तरकुरुष्वर्द्धरात्रमिति वर्तमानयोः सामानाधिकरण्यमसति काले ऽनुपपन्नमिति तद्घटकः कालो मन्तव्य इत्यर्थः। बौद्ध इति। विशिष्टधीजनकत्वसम्बन्धः। तदर्थमेवेति। सैव सम्बन्धं विना नेति तदर्थं कालमपेक्ष्यत इत्यर्थः। कि० प्र० व०॥

दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गा। मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येष्वेतस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण चाधस्तादुपरिष्टाच्चेत्ति दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिगिति। अन्यनिमित्तास-

---

पीतादिव्यवहारवत् काले ऽनागतादिव्यवहारो भ्रान्त इत्यत आह। पाचकवद्देति। न चौपाधिक इत्येतावतैव भ्रान्तः माभूत्पाचकादिव्यवहारोपि भ्रान्तः किं त्वतस्मिंस्तदितिग्रहो न चैवं प्रकृत इत्यर्थः (१)॥

गुणे(२) परत्वापरत्वलिङ्गत्वं दिशः स्फुटीभविष्यतीत्यभिप्रायवांस्तदुपेक्ष्य पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गतामाह। दिगिति। एतदेव स्फुटयति। मूर्तद्रव्येति। अमूर्त्तद्रव्यस्य अवधित्वं नास्ति व्यापकत्वादत उक्तं मूर्त्तद्रव्यमवधिं कृत्वेति। व्यापकत्वादेव तेषां पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यत आह। मूर्तेष्वेवेति। पूर्वेण दक्षिणेनेत्यादौ तृतीयाविधाने(३) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया पूर्वं दक्षिणमित्याद्यर्थे। ननु प्रत्ययात्(४) निमित्तं सिद्ध्यति दिशस्तु कुतः सिद्धिरत आह। अन्यनिमित्तासंभ-

---

(१) इति समाप्तः कालः — इत्यधिकं ४ पु०।

(२) ननु कालकृतपरत्वापरत्वविजातीये परत्वापरत्वे अपि दिशो लिङ्गे तत्कुतो नोक्ते इत्यत आह। गुण इति। कि० प्र० व०॥

(३) ननु पूर्वेणेति तृतीया न युक्ता कर्तृकरणयोस्तदर्थयोरभावादित्यत आह। तृतीयाविधानमिति। कि० प्र० व०॥

(४) प्रत्ययेन — पा० ४ पु०।

वात्। अन्येषां गुणादीनां (१) व्यभिचारात् प्रथमचरमा(२)-दित्यसंयोगो ह्यत्र निमित्तं न च तेऽपि द्रव्यान्तरवर्त्तिनो द्रव्यान्तरेनुपसंक्रान्ता(३) विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति ततो भवितव्यम्(४) परममहता द्रव्यान्तरेण। न चाव्यापकसम्बन्धमाश्रित्य सूर्यसंयोगा विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति न चाकाशात्मानौ तथा भवितुमर्हत: पूर्वकादेव न्यायात् कालो भविष्यतीति चेत् न कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबन्धनव्यवहारहेतुत्वात्। अन्यथा जगति वर्त्तमानैकत्ववत्प्राच्यादेरेकत्वप्रसङ्गात्। अस्माकं प्राच्या अन्येषां प्रतीचित्वात्। न चैवं कालेऽपि नहि कालोप्यन्यधर्मोपाधिकं व्यवहारमन्यत्र कुर्वाण: प्रमातृनियममपेक्षते नन्वपेक्षत एव यो ह्यत्र दिवसस्तस्यान्यत्र रात्रित्वात् सत्यम् दिक् व्यवहारमन्तर्भाव्या न तु वर्त्तमानादिस्तथा वर्तमानस्य सर्वत्र वर्त्तमानत्वात्। ननु प्राच्या: सर्वान् प्रति प्राचीत्वं तस्माद्विलक्षणेन व्यवहारेण च विलक्षणमेव निमित्तमाकर्षणीयम् उपाधिरेव तथास्त्विति चेत् न सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात् कथं तर्हि व्यवहारवैलक्षण्यं दिग्वादिनापि समर्थनीयमिति चेत् न उपनायकस्वभाववैलक्षण्येनैव तदुपपत्ते: दिशो ह्ययं स्वभावभेद: यत्प्रमातृभेदमाश्रित्य पक्षधर्मोपनायकत्वम् न त्वन्यस्येति

(१) द्रव्यगुणादीनां – पा० ४ पु०।

(२) प्रथमचरमेति। यदपेक्षया सूर्योदयाचलसंयोगसन्निहिता दिक् सा प्राची। यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसंयोगसन्निहिता सा प्रतीची। सन्निधिस्तु सूर्यसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमिति तत्संयोगघटकतया दिक् सिद्ध्यतीत्यर्थ:। तेपीति। आदित्यसंयोगा अपि द्रव्यान्तरे घटादावनुपसंक्रान्ता असम्बद्धा इत्यर्थ:। कि० प्र० व०॥

(३) द्रव्यान्तरमसंक्रान्ता – पा० ४ पु०।

(४) प्रत्ययानुत्पादयितुमीशते ततो भवितव्यं – पा० ४ पु०।

म्भवात्। तस्यास्तु गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागाः। कालवदेते सिद्धाः। दिग्लिङ्गा-

कालस्यैवं स्वभावभेदः किं न कल्प्यत इति चेत् न क्रियां प्रत्यन्यथादर्शनात्। अपि चान्यधर्ममात्रमन्यत्रोपदध्यादिति कालस्य स्वभावः क्रियामात्रं वा। आद्ये सर्वधर्मान् सर्वत्रोपसंक्रामयेदिति अतिप्रसङ्गः। द्वितीये संयोगोपधायकमन्यत् कल्पनीयम्। अन्यथा प्राच्यादिव्यवहारानुपपत्तेः। न च तत्क्रियासंयोगयोरेकजातीयत्वमस्ति यतोन्यन्नोपदधातीत्युपपद्यते तस्मात् क्रियोपसंक्रान्तिरिव रविसंयोगोपसंक्रान्तिरपि नियतस्वभावं द्रव्यमुपस्थापयतीति साधूक्तम्(१) अन्यनिमित्तासंभवादिति। तस्मिद्धं दिगितरेभ्यो भिद्यते उपाध्युपनयनद्वारेण पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् यन्नैवं न तदितरेभ्यो भिद्यते यथा पृथिवीत्वादि। तद्गुणानाह। तस्यास्त्विति। अत्रापि संख्यादीनां धर्मिग्राहकप्रमाणात् सिद्धौ द्रव्यत्वाद्वा विशेषगुणव्यवच्छेदे तात्पर्यम्(२)। तर्ककर्त्ता सूचयति(३)। कालवदेते सिद्धा इति। यथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं तथा दिग्लिङ्गाविशेषादेकत्वं यथा तदनुविधानात् पृथक्त्वं काले तथा दिश्यपि यथा कारणे काल इति वचनात् परममहत्त्वं तथा दिश्यपि यथा कारणपरत्वादितिवचनात् काले संयोगास्तथा दिश्यपि यथा तत्र तद्विनाशकत्वाद्विभागः तथा दिश्यपीत्यर्थः। यद्येकैव

(१) युक्तं – पा० ४ पु०॥ (२) विशेषव्यवहारोच्छेदे तात्पर्यम् – पा० ४ पु०। (३) तर्कान् सूचयति – पा० ४ पु०।

विशेषादञ्जसैकत्वेऽपि दिशः परममहर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषाः लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः संज्ञाः कृताः अतो भक्त्या दश दिशः

दिक् कथं दश दिश इति प्रसिद्धिरित्यत आह। दिग्लिङ्गेति। अञ्जसा मुख्यया वृत्त्येति परमर्षिभिः सर्गादिप्रभवैर्मरीच्यादिभिर्दशविधाः संज्ञाः कृताः। किमर्थं श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थम्। प्राचीप्रवणे यजेत न प्रतीचीशिराः शयीतेति श्रौतो व्यवहार आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यादिस्मार्त्तः दक्षिणेन याहीत्यादिलौकिकस्तदर्थम्। ताः किं पारिभाषिक्यो नेत्याह। अन्वर्थाः अनुगतार्थाः केषां भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषास्तेषां किं भूतस्य सवितुर्मेरुं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य परितो भ्रमतः पुनः केषामन्वर्था इत्यत आह। लोकपालपरिगृहीतानां दिक्प्रदेशानां दिक्पालाः(१) इन्द्रादयः। कथं ताः सवितृसंयोगविशेषार्थानुगमेन दशविधाः संज्ञा इत्यत आह। प्राच्यादिभेदेनेति। तथाहि प्रथममस्या(२)मञ्चति सवितेति प्राची

---

(१) लोकपालाः—पा० ४ पु०।

(२) प्रथममस्यामिति। ननु प्राथम्यं रविसंयोगस्य विभुना अविभुना वा। नाद्यः। सामान्यतोऽसम्भवात्। न च तद्दिने प्रथमः संयोगो राचौ तदव्यवहारापत्तेः। नान्त्यः। प्रतीच्यामपि प्राचीव्यवहारापत्तेः। अत्राहुः। सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची। तद्व्यवहिता दिक् प्रतीची। प्राच्यभिमुखस्थितपुरुषवामदेशावच्छिन्ना दिगुदीची। तादृशपुरुषदक्षिणप्रदेशावच्छिन्ना दिग्दक्षिणा। वामत्वदक्षिणत्वे च शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। गुरुत्वासमवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रया दिगधः। अदृष्टवदात्मसंयोगजाग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रया दिगूर्ध्वमिति

सिद्धाः। तासामेव देवतापरिग्रहात् पुनर्दश संज्ञा भवन्ति। माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या कौवेरी ऐशानी ब्राह्मी नागी चेति॥

अवागस्यामञ्चतीत्यवाची प्रतीपमस्यामञ्चतीति प्रतीची उदगस्यामञ्चतीत्युदीची एवं प्रागवाची अवाक्प्रतीची प्रत्यगुदीची उदक्प्राची सूर्यापेक्षया यतः पृथिवी साधस्तात् पृथिव्यपेक्षया यतो नक्षत्राणि सोर्ध्वा ततो भक्त्योपचारेण दश दिशः सिद्धा इत्येकत्वाविरोध इत्यर्थः। ननु लोकपालपरिग्रहनिबन्धनादिभिर्दशभिः सह भक्त्यापि विंशतिदिशः स्युरित्यत आह। तासामेवेति। या चास्माकं प्राची सैव माहेन्द्री निमित्तमात्रं भिद्यते न तु नैमित्तिकमित्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् पूर्वापरादिसंज्ञा अपि तत्समानार्था न तु भिन्नार्था इति भक्त्यापि दशैव दिश इति (१)॥

संक्षेपः*। कि॰ प्र॰ व॰॥

(१) इति समाप्ता दिशः – इत्यधिकम् ४ पु॰।

---

*सूर्येति। सूर्योदयाचलसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं सन्निधानं तद्भूयस्त्वं व्यवधानमत्रेति द्रष्टव्यम्। वामत्वेति। न चकरत्वादिजातिभिः सङ्करभयेन वामत्वदक्षिणत्वयोर्नानात्वे कथमनुगम इति वाच्यम्। दक्षिणत्वाभावकूटसमानाधिकरणशरीरावयववृत्तिजातित्वेन नानावामत्वानामनुगमात्। एवं वामत्वाभावकूटमादाय नानादक्षिणत्वानुगमनात्। केचित्तु तदुत्तरत्वं तदवच्छिन्नत्वेन व्यवह्रियत इत्याहुः।

अदृष्टेति। न च क्रियामात्रस्यादृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया वातादिजन्याग्निक्रियामादाय तिर्यगादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। जन्येत्यन्तेन स्वाभाविकत्वाभिधानात्। तज्जन्यत्वेन तदसमवायिकारणकत्वस्योक्तत्वाद्वा। अग्निपदं तु वायुक्रियामादाय तिर्यगतिव्याप्तिवारणाय। ननु प्राच्यादेः सूर्येण निर्वचने रात्रौ तदव्यवहारापत्तिरित्यत आह। संक्षेप इति। कि॰ प्र॰ व्या॰ भगीरथठक्कुरः॥

लक्षणावली

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता

—०×*×०—

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्त-
कालयाध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरी-
प्रसादशर्मणा संस्कृता ।

—०**०—

यह पुस्तक व्रजभूषणदास और कम्पनी के
पुस्तकालय में मिलेगी ।

बनारस ।

—*—

Published
by
BRAJ. B. DAS & CO.
BENARES.
Raj-Rajeswari Press.
1897.

Registered according to Act. XXV of 1867.

All rights reserved.

अथ

उदयनाचार्यविरचिता

लक्षणावली[1] ।

——०*×*०——

श्रीनृसिंहो विजयते ।

प्रणम्य पार्वतीनाथं(२) नित्यविज्ञानमीश्वरम् ।
द्रव्यादिसर्वमेयानां करिष्ये लक्षणावलीम् ॥

अभिधेयः पदार्थः । स द्विविधः । भावाभावभेदात् । तत्र नञर्थविषयत्वरहितप्रत्ययविषयो भावः । स च षोढा द्रव्यादिभेदेन । तत्रानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः समवेताः । नित्यद्रव्यसमवायाभावाः समवेतत्वरहिताः । द्रव्यगुणकर्माणि समवेतवन्ति । सामान्यविशेषसमवा-

(१) यद्यपि वैशेषिकदर्शनरहस्यरूपतया किरणावल्या अन्ते ऽस्य ग्रन्थस्य सन्निवेशः समुचितस्तथापि वैशेषिकदर्शनानुरागिभिर्भृशं नोदितेन मया तेषां सौलभ्यार्थमत्रैव सन्निवेशितः । अस्य शेषशार्ङ्गधराचार्यकृता टीकाप्युपलभ्यते तदेकपुस्तकोपलम्भात्तन्मुद्रणमुपेक्ष्याधुना मूलमेव मुद्र्यते ॥

(२) पार्वतीकान्तं—पा० ३ पुस्तके ।

याभावाः समवेतरहिताः । तत्र गुणात्यन्ताभावानधिकरणं द्रव्यम् । मूर्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्तत्वरहितामूर्तत्वरहितसमवेतजातिमद्वा (१)। गन्धासमवेतगगनारविन्दसमवेतजातिमद्वा (२)। समवेतसमवेतसमवेतं वा (३)। तच्च नवधा भिद्यते पृथिव्यादिभेदेन । तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । आलोकाभाववत्तमःशब्दवाच्यत्वेन विप्रतिपत्तिविषयतया पक्षत्वम्, आलोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयतया साध्ययोगित्वेन सपक्षत्वमिति न पक्षसपक्षयोरैक्यदोषः । तमःशब्दो द्रव्यवाचको न भवति आलोकशब्दान्यत्वे (४) सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वात् । आलोकाभावशब्दवत् ॥

---

(१) मूर्तत्वरहितं यत् समवेतं गुणादिकं तत्समवेतत्वरहिता मूर्तत्वरहितसमवेताऽमूर्तत्वरहितसमवेता या जातिस्तद्वत् ॥

(२) गन्धासमवेता गगनसमवेताऽरविन्दसमवेता च या जातिस्तद्वदित्यर्थः । सत्तामादाय गुणादावतिव्याप्तिरतो गन्धासमवेतेति ॥

(३) समवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतं गुणादिकं तत् समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतसमवेतमित्यर्थः ॥

(४) आलोकशब्दस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यालोकवाचित्वात् तत्र च द्रव्यवाचकत्वाद्व्यभिचार इति सत्यन्तम् ।

तत्र गन्धात्यन्ताभावरहिता पृथिवी। करकासमवेतवाजिविषाणसमवेतजातिमती वा (१)। सा द्विविधा नित्यानित्यभेदात्। नित्यः परमाणुरनित्या कार्यरूपा। पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटपटवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः। न च पक्षासिद्धिः। घटो गगनवृत्तित्वरहितपटवृत्तिजातिमान् घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वात् पटवदिति पृथिवीत्वसिद्धिः। न च सत्ताऽसिद्धिः गगनं द्रव्यत्वेतरजातिमत् भूतत्वात् घटवदित्यनुमानात् सत्तासिद्धिः। न च द्रव्यत्वासिद्धिः। गगनादि रूपावृत्तिजातिमत् गुणवत्त्वात् घटवदिति द्रव्यत्वासिद्धिः। कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन। तत्र भोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम्। शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम्। ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वमपरोक्षत्वम्। अतीन्द्रियत्वं नामाज्ञातसाधनत्वम्। प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषयः। इति पृथिवीप्रकरणम् ॥

---

(१) करकायामसमवेता वाजिनि विषाणे च समवेता या जातिस्तद्वतीत्यर्थः ॥

पृथिवीवृत्तित्वरहितहिमकरकावृत्तिजातिमज्जलम्। तन्नित्यानित्यभेदाद् द्विविधम्। जलत्वं नित्यवृत्ति हिमकरकावृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः। करका गगनवृत्तित्वरहितहिमवृत्तिजातिमती स्नेहाधिकरणत्वात् हिमवत् इति करकायां तत्सिद्धिः। अनित्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन। शरीरं वरुणलोके। जलपरमाणवः पारम्पर्येण शरीरारम्भकाः इन्द्रियारम्भकत्वात् पार्थिवपरमाणुवत्। इन्द्रियारम्भकत्वं तु रसनस्याप्यत्वात् सिद्धम्। रसनमाप्यं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदिति। रसनसिद्धिस्तु रसोपलब्धिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वात् रूपोपलब्धिवदिति। विषयस्तु सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिः। न च करकायाः काठिन्यात् पार्थिवत्वमाशङ्कनीयम्। अनन्तरमेव स्वभावापगमादिति। इत्यापःप्रकरणम्॥

रसात्यन्ताभावसमानाधिकरणरूपाधिकरणं तेजः। करकावृत्तित्वरहितविद्युदाकरजवृत्तिजातिमद्वा। विद्युत्तेजः करकावृत्तित्वरहिताकरजवृत्तिजातिमती

वा विद्युद्व्यतिरिक्ताकरजान्यत्वरहितत्वात् आकरजवत् । आकरजं सुवर्णादि । ननु सुवर्णादिकं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वात् घृतवत् । अनेन पार्थिवत्वसिद्धावाकरजवृत्तिजातिमत्त्वसाधनेऽपि विद्युत्तेजसो न तैजसत्वसिद्धिरिति चेन्न । सुवर्णादिकमपार्थिवम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादितिप्रत्यनुमानेनापार्थिवत्वसिद्धौ असांसिद्धिकद्रवत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा पार्थिवत्वे द्रवत्वमत्यन्ताग्निसंयोगे उच्छिद्येतेति तर्कोऽनुसरणीयः । तच्च द्विविधम् । नित्यमनित्यं चेति । तेजस्त्वं नित्यवृत्ति विद्युदाकरजवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति नित्यत्वसिद्धिः । साधितं तेजस्त्वम् । अनित्यं त्रिविधम् । शरीरादिभेदेन । शरीरमादित्यलोके तस्यापि पूर्ववत्सिद्धिः । इन्द्रियं रूपोपलम्भकं चक्षुः । रूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावदिति तत्सिद्धिः । कर्तृप्रेर्यं करणम् । धातुवाच्या क्रिया । चक्षुः तैजसम् रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् आलोकवत् । विषयस्तु भौमादिः । इति तेजःप्रकरणम् ॥

रूपात्यन्ताभावाधिकरणस्पर्शाधिकरणो वायुः। विप्रतिपन्नः स्पर्शः रूपरहितद्रव्यवृत्तिः स्पर्शत्वरहितशब्दान्यत्वरहितत्वात् शब्दवदिति वायुसिद्धिः। स च द्विविधः। नित्यानित्यभेदेन। वायुत्वं नित्यवृत्ति नित्यवृत्तित्वरहितवायुत्वान्यत्वरहितत्वात् पृथिवीत्ववदिति तत्सिद्धिः। कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन। वायुत्वं शरीरवृत्ति बाह्येन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः। स्पर्शोपलम्भकमिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। व्यजनपवनवदिति। विषयस्तु उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः प्राणस्तु शरीरादिप्रेरणहेतुर्वायुः। इति वायुप्रकरणम्॥

शब्दात्यन्ताभावानधिकरणं नभः। संयोगजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणं वा। शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवत्। न च शब्दस्य स्पर्शवदाश्रयः स्पर्शासहकारित्वात् बुद्धिवदिति। न च कालाद्याश्रयः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवदिति परिशेषात्तत्सिद्धिः। इत्याकाशप्रकरणम्॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितपरत्वासमवायिसमवायिमूर्तत्वरहितः कालः । गगनम् अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितमूर्तत्वरहितज्ञानसमवायित्वरहितत्वद्रव्यान्यत् अमूर्तत्वादात्मवदिति तत्सिद्धिः । इति कालप्रकरणम् ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायिनी मूर्तत्वरहिता दिक् । कालो विशेषगुणरहितो मूर्तद्रव्यान्यः मूर्तत्वरहितत्वात् आकाशादिवदिति तत्सिद्धिः । इति दिक्प्रकरणम् ॥

ज्ञानात्यन्ताभावरहित आत्मा । परत्वासमवायिसमवायित्वरहितशब्दासमानाधिकरणकार्याश्रयो वा । ज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदिति तत्सिद्धिः । न च शरीरेन्द्रियाणां तदाश्रयत्वं कार्यत्वात घटवदिति। कार्यस्य तदाश्रयत्वे स्वर्गाद्यर्थितया ज्योतिष्टोमाद्युपदेशो न स्यात् । न च मनसस्तदाश्रयत्वं करणत्वाच्चक्षुर्वत् । स द्विविधः ईश्वरानीश्वरभेदात् । अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति ईश्वरसिद्धिः । द्वितीयस्त्वहंप्रत्ययवेद्यः स च नाना व्यवस्थावचनादिति । इत्यात्मप्रकरणम् ॥

स्पर्शरहितत्वे सति मूर्तं मनः। विशेषगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति मूर्तं वा। पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् विशेषगुणः। आत्मप्रतीतिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वात् रूपोपलब्धिवदिति तत्सिद्धिः। इति मनःप्रकरणम्। इति द्रव्यपदार्थः॥

संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगासंयोगसमवेतवान् गुणः। विभागाजन्यविभागासमवायिसमवेतत्वरहितविभागाविभागसमवेतवान् गुणः। रूपं संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतवत् रूपत्वरहितसंयोगान्यत्वरहितत्वात् संयोगवदिति गुणत्वसिद्धिः। चतुर्विंशतिप्रकारो रूपादिभेदेन। रसासमवेतनीलपीतसमवेतवद्रूपम्। गुणत्वे सति चक्षुर्मात्रग्राह्यं वा। तत्सप्तप्रकारम्। न च रूपग्राहकं चक्षुश्चक्षुर्मात्रग्राह्यं रूपमित्यन्योन्याश्रयत्वम्। नयनगोलकाधिष्ठानत्वेन चक्षुर्निरूपणात्। शुक्लो रसासमवेतनीलसमवेतवान् शुक्लत्वरहितनीलान्यत्वरहितत्वात् नीलवदिति रूपत्वसिद्धिः। नीलं स्वमात्र-

समवेतवत् स्वमात्रसमवेतत्वरहितनीलान्यत्वरहितत्वात् घटत्ववदिति नीलत्वजातिसिद्धिः। नीलत्वरहितघटत्वात्यन्ताभावत्वरहितः स्वशब्दार्थः। गुणत्वे सति रसनग्राह्यो रसः। स च षोढा माधुर्यादिभेदेन। क्षीरेक्षुगुडसलिलेषु माधुर्यादिसाम्येऽपि अवान्तरजातिभेदस्य विद्यमानत्वात् विशेषगुणत्वसिद्धिः। गुणत्वे सति घ्राणग्राह्यो गन्धः। जलादावौपाधिकी गन्धप्रतीतिर्न स्वभावत इति विशेषगुणत्वसिद्धिः। जलं न गन्धाधिकरणं पाकजरूपानधिकरणत्वात्तेजोवत्। वायोः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारः। गुणत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्यः स्पर्शः। स त्रिविधः। शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। नन्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य कथं विशेषगुणत्वं तस्य पृथिवीवायुसाधारणत्वात् पाकजत्वापाकजत्वाभ्यामवान्तरजातिभेदेन विशेषगुणत्वे नैमित्तिकद्रवत्वस्याप्यत्यन्ताग्निसंयोगे सत्युच्छेदानुच्छेदाभ्यामवान्तरजातिसद्भावेन विशेषगुणता स्यात्। ततश्च नैमित्तिकद्रवत्वस्य सामान्यगुणपाठो निरर्थकः स्यात्। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य वा पाठः स्यात्। ततश्च वायो-

बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणपाठो निरर्थकः स्यात् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः । मैवम् । अवान्तरजातिभेदस्य क्षीरेक्षुगुडमाधुर्यादिवदनुभवासिद्धत्वात् । अन्यथा महान्धकारे स्पर्शोपलम्भमात्रेण वायुर्वातीति प्रत्ययो न स्यात् । न चैवं सति नैमित्तिकद्रवत्वस्यावान्तरजातिभेदानुभवः । वायुस्पर्शः पृथिवीवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् अपाकजस्पर्शत्वात् तेजःस्पर्शवदित्यनुमानात् । पृथक्त्वासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणैकद्रव्यसमवेतवती संख्या । आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते द्वित्वत्वप्रमितिः स्वतोपि परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इतिधीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया । संख्यासमवेतत्वरहितसंख्यासमवायिसमवेतवत परिमाणम् । शब्दासमवायिकारणसमवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतपरिमाणासमवायिसमवेतत्वरहिताधिकरणं पृथक्त्वम् । विभागासमवेतत्वाभावाविरोधिसमवेतप्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणगुणत्वसाक्षाद्

व्याप्यजात्यधिकरणं संयोगः १ । विभागासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमवेतवान् वा संयोगः । संयोगासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमवेतवान् विभागः । विशेषणतया परप्रत्ययनिमित्तं परत्वम् । विशेषणतया अपरप्रत्ययनिमित्तमपरत्वम् । अर्थप्रकाशो बुद्धिः । यस्मिन् सत्यनुरागस्तत् सुखम् । यस्मिन् सत्यनुद्वेषस्तद्दुःखम् । प्रार्थना इच्छा । ज्वलनात्मको द्वेषः । प्रयत्न उत्साहः । आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिवीवृत्त्यवृत्तिरससमानाधिकरणवृत्तिशब्दावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् स्नेहः । द्रवत्वनिष्ठत्वरहितात्मविशेषगुणनिष्ठत्वरहितपरत्वापरत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिसत्तावान्तरजातिमदसमवायिकारणं स्नेहः । द्रवत्वरहितध्वंसान्यत्वविशेषगुणमात्रजनकरहितात्यन्ताविशेषगुणरहितभावत्वं समवायिकारणं २ स्नेहः । संग्रहादिहेतुः । गगनसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्तामूर्तसमवेतसमवेतवान् संस्कारः । विहितक्रियया साध्यः पुंगुणो धर्मः । निषिद्धक्रि-

यया साध्यः पुंगुणोऽधर्मः। गुणत्वे सति श्रोत्रग्राह्यः शब्दः। इति गुणपदार्थः॥

संयोगासमवेतसंयोगासमवायिसमवेतवत् कर्म। तच्च पञ्चविधम्। उत्क्षेपणादिभेदेन। तत्राधोदेशविभागोर्ध्वदेशसंयोगजनकं कर्म उत्क्षेपणम्। ऊर्ध्वदेशविभागाधोदेशसंयोगजनकं कर्मापक्षेपणम्। अग्रदेशविभागमूलदेशसंयोगजनकं कर्माकुञ्चनम्। मूलदेशविभागाग्रदेशसंयोगजनकं कर्म प्रसारणम्। उत्क्षेपणाकुञ्चनं च प्रयत्नजनिष्ठं न च गमनस्यापि प्रसङ्गादप्रयत्नजं कर्म गमनम्। ननु पञ्चैव कर्माणीति नोपपद्यते भ्रमणादीनां सत्त्वादिति चेन्न। भ्रमणादयोपि कर्मविशेषा इत्युक्तं शास्त्रकृद्भिः॥

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतं सामान्यम्॥

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणरहिताः समवेतरहितसमवेता विशेषाः॥

नित्यः सम्बन्धः समवायः। समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणाभावो वा॥

नञर्थविषयप्रत्ययविशेषोऽभावः । स च चतुर्धा भिद्यते। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति।उत्तरैकावधिरभावः प्रागभावः। पूर्वैकावधिरभावः प्रध्वंसाभावः । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्याभावः । उभयावधिरहितसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः ॥

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥
विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता लक्षणावली

समाप्ता ।

—०*०—

बनारस संस्कृतसीरीज़
अर्थात्

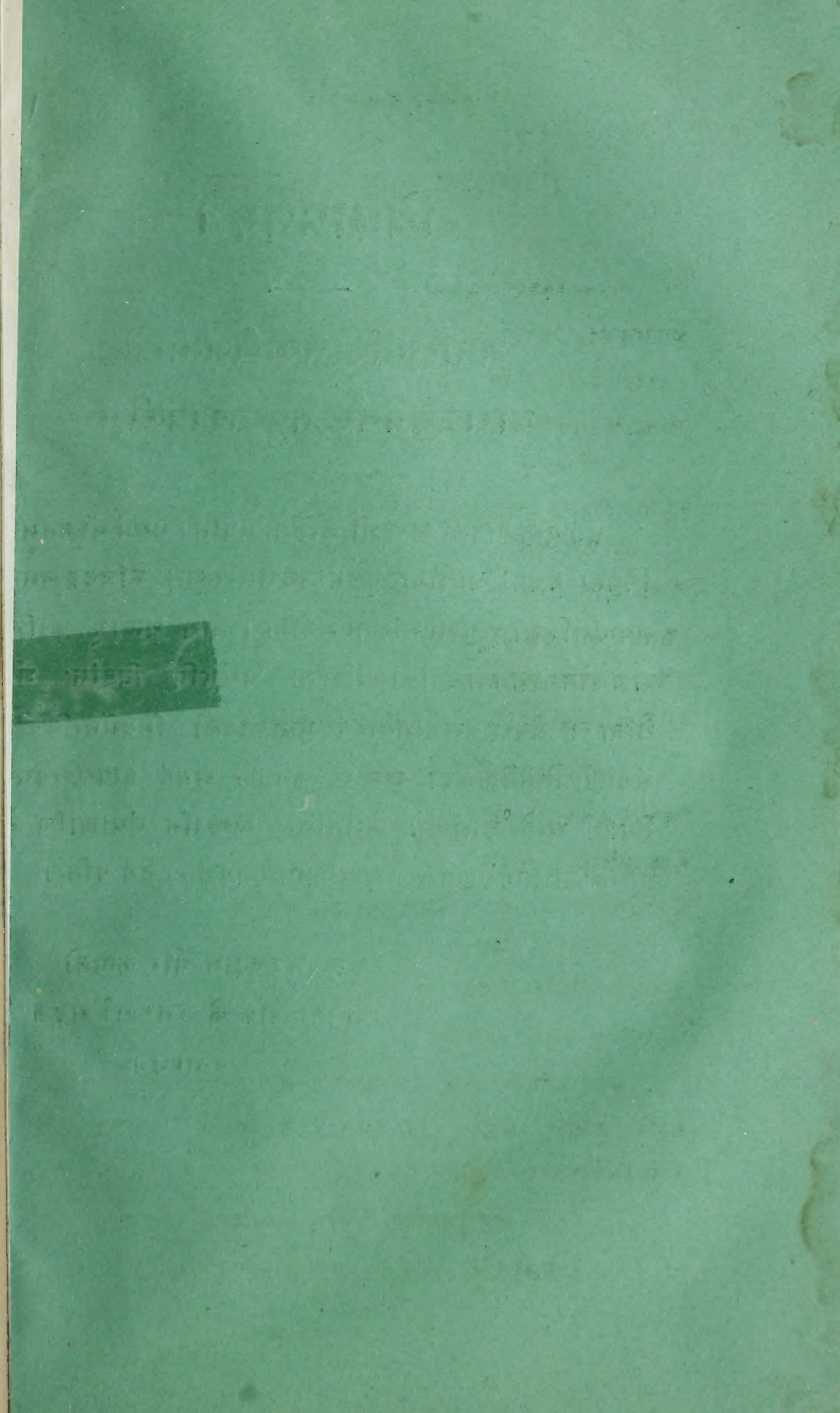
वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजोभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्ड १०	१०	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यं सभाष्यं खण्ड ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयं खण्ड ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्ड ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्ड २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्ड २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्ड ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्ड ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं खण्ड ३	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम्	१	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

इनसे अधिक अनेक प्रकारकी संस्कृत हिन्दी और अंग्रेजी आदि पुस्तकें हमारे यहां मिलती हैं जिनको अपेक्षित हो नीचे लिखेहुए पतेपर पत्र भेजें ॥

ब्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी
वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति। अस्यां संस्कृतभ
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभ
नुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशि
राजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शो
यन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छे
संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य कृते ॥/ मूल्यं प्रापणव्ययश्च
देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि
प्रत्येकं खण्डानां कृते १/ मूल्यं प्रापणव्ययश्च ≈/ देय इति ॥

व्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनी चौक के उत्तर नई सड़क
बनारस ।

B
132
V2K3
1897
v.2

Kaṇāda
Vaiśeṣikādarśanam

[redacted]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

[redacted]